

TARTU FILOSOOFIAPROFESSOR MIHHAIL MAKAROV FILOSOOFIAAJALOOLOSES KONTEKSTIS

Andrus Tool

Mihhail Makarov (1922–2019) oli aastatel 1951–71 Tartu Riikliku Ülikooli filosoofiaõppejõud. Just 1960. aastatel, mil ta juhatas filosoofia kateedrit, kujunesid ülikoolis tingimused filosoofilise kultuuri viljelemiseks – nii palju kui nõukogude süsteemi tingimused seda võimaldasid. Talle enim huvi pakkunud filosoofia valdkonnaks kujunes dialektika kategooriate ja kategooriaalse mõtlemise loomus. Oma väitekirjades süvenes ta eesmärgikategooria ja teleoloogia temaatikasse, kuid sellega käis kaasas üldisem kategooriaalse mõtlemisvormi käsitus. See teema jäi talle oluliseks kogu erialase tegevuse vältel alates esimesest eestikeelsest raamatust, 1963. aastal ilmunud õppevahendist “Materialistliku dialektika kategooriad”, kuni tema viimase, 1988. aastal ilmunud venekeelse monograafiani “Dialektika kategooriate keerukus ja variatiivsus”.

Siinses artiklis on vaatluse all Mihhail Makarovi põhiteema filosoofiaajalooline kontekst fookusega marksistliku ja nõukogude filosoofia ajalool. Konteksti tundmine on mõistagi eelduseks, et ühe kindla ajastu filosoofiat adekvaatselt mõista ja hinnata. Käesoleval juhul võib aga konteksti pidada isegi huvipakkumaks kui selle raames arendatud filosoferimist, kuivõrd jutt on filosoofiale sedavõrd piiravaid tingimusi seadvast kontekstist, et selle raames arendatava filosoofia sisu suhtes ei saa üldjuhul kuigi suuri ootusi seada. Artikli esimese osa sihiks ongi anda ülevaade nõukogude filosoofiakonteksti kujunemisest ning kategooriasüsteemi temaatika asetusest selles. Artikli teise osa eesmärgiks on piiritleda Mihhail Makarovi käsitluse asetuse ja eripära selles kontekstis.

Nõukogude filosoofia ja dialektika kategooriate teema

Enne kitsama teema kallale asumist tuleb määratleda nõukogude filosoofia mõiste, sest viimane seadis spetsiifilised raamid kõigi teemade käsitlemisele. Nagu teada oli Nõukogude Liidul kui totalitaarsel riigil

ametlik maailmavaade, mida nimetati marksismiks-leninismiks. Kõrvuti majandusteooria ja teaduslikuks kommunismiks nimetatud poliitilise õpetusega sisaldas see ka marksistlik-leninlikku filosoofiat. Viimase keskseteks koostisosadeks olid ametliku käsitluse kohaselt õpetused, mida nimetati dialektiliseks materialismiks ja ajalooliseks materialismiks. Dialektiline materialism kujutas endast üldfilosoofilist õpetust, ajalooline materialism aga ühiskonnateooriat, mis toetus dialektilise materialismi üldistele printsiipidele. Nagu nimetus viitab, peeti selle maailmavaate rajajaks Karl Marxi (koos Friedrich Engelsiga) ja selle edasi arendajaks Vladimir Lenini, kelle panust hinnati nii oluliseks, et selle vaadete kompleksi nimetuses tuli Marxi kõrval osutada ka talle. Kui olla ajalooliselt täpne, siis Marx ise ei tituleerinud oma filosoofilisi vaateid ei dialektiliseks ega ka ajalooliseks materialismiks. Väljendit “ajalooline materialism” kasutas Engels, termin “dialektiline materialism” pärineb aga õieti Georgi Plehhanovilt, kellel oli hilisema marksistlik-leninliku filosoofia kujunemises samuti suur roll, kuigi teistega võrdväärseks klassikuks teda siiski ei peetud. Marksistlik-leninlik filosoofia konstrueeriti Nõukogude Liidus 1930. aastatel Stalini võimuperiodil. Ehkki see kohandati pärast Stalini isikukultuse ametlikku hukkamõistmist 1956. aastal uutele oludele vastavaks, jäi selle konstruktsioon filosoofiaõpikutes kuni Nõukogude Liidu lõpuni põhilises osas samaks.

Nõukogude marksistlik-leninlik filosoofia oli tüübilt “absoluutse autoriteedi filosoofia” (Eero Loone), mis tähendab seda, et alusautoriteetide, eelkõige Marxi, Lenini ja Engelsi filosoofilisi vaateid käsitleti filosoofeerimise absoluutsete, mittekritiseeritavate lähtekohtadena. Viide autoriteetidele kehtis argumendina, enamgi, see oli eelistatud “argumenteerimise” viis, mida tuli rakendada kohustuslikus korras.¹ Selline praktika eeldas, et alusautoriteetide tekstid on kooskõlalised: Lenini tuntud ütluse kohaselt kujutavat Marxi ja Engelsi seisukohad endast tervena monoliitset õpetust. See omakorda tõstas küsimuse, kuidas toimida siis, kui klassikute seisukohad paistavad olevat üksteisega vastuolus. Suur osa filosoofilisest tegevusest oligi suunatud sellele, et tõlgendada autoriteete nii, et niisugused vastuolud paistaksid näilistena. Seejuures ei olnud selline tõlgendamine enamasti sugugi vaba, vaid eksisteeris ametlik tõlgendus, mida tuli samuti kohustuslikus korras *de facto* järgida.²

Mõistagi ei saanud sellistes tingimustes eksisteerida vaba filosoofilist mõtet ja võib õigustatult küsida, kas seda, mida filosoofia nime all tol ajal

¹ Eero Loone, “Eesti filosoofia ida ja lääne piiril”, *Studia Philosophica*, I, (1993), 129–155 (133–135).

² Evert van der Zweerde, *Soviet Historiography of Philosophy. Istoriko-Filosofskaja Nauka* (Dordrecht/Boston/London: Kluwer, 1997), 36–37.

viljeleti, on üldse alust pidada filosoofiaks. Vastus sõltub sellest, kuidas määratleda filosoofia sotsiokultuurilisi “võimalikkuse tingimusi”. Võib paista enesestmõistetavana, et filosoofil peab olema võimalus esitada oma vaateid, ilma et tal oleks vaja peljata tagajärgi. Samas, millal filosoofia kahe ja poole tuhande aastase ajaloo jooksul on see tingimus olnud täiel määral täidetud? Kui sellest rangelt kinni pidada, ei jääks filosoofia ajaloost suurt midagi järele. Teiselt poolt tuleb aga mõnda, et on vabaduse määr, mille piiramine välistab avaliku filosoferimise võimaluse. Nõukogude Liidus oli intellektuaalne vabadus mõistagi väga suurel määral piiratud, kuid see määr oli ajas muutuv. Stalini võimuperioodil kehtinud piirangud olid nii-võrd ulatuslikud, et sel ajal avalikult praktiseeritavast filosoofilisest tegevusest rääkida ei saa. Pärast Stalini surma, mil Makarov professionaalse filosoofina tegutses, võimalused mõnevõrra avardusid.

Neid tõsiasi arvesse võttes ei tundu mõttekas läheneda tolle aja professionaalsele filosoofiale samade kriteeriumite alusel, mis on aktsepteeritud vabas maailmas. Näiteks peab nõukogude filosoofia uurija Evert van der Zweerde eksituseks käsitleda seda nähtust eelkõige filosoofilise teooria või koolkonnana: “[V]äljend “nõukogude filosoofia” ei märgi mitte filosoofilist koolkonda või teooriat, vaid ajalooliselt piiratud filosoofilise kultuuri tüüpi – võimaluste, piirangute, institutsioonide, organisatsioonide ja traditsioonide kompleksi, mille raames filosoofiat tehti. Nõukogude filosoofia on koht, kus Venemaa, Eesti või Usbeki filosoofiatudeng sai oma väljaõppe professionaalse filosoofina, tutvus tekstide, teemade ja probleemidega, õppis tundma viise, kuidas luuakse filosoofilisi tekste, millised on filosoofiliste diskussioonide ideoloogilised tingimused, võimalused ja võimatused oma ideedest teada anda.”³ Nagu eespool osutatud, ei jäänud filosoofiline kultuur kogu Nõukogude režiimi kestel muutumatuks: pärast Stalini tegevuse ametlikku hukkamõistmist filosoofiaga tegelemise võimalused paranesid. Kuid võimaluste avarandumine on üks asi, nende ärakasutamine midagi muud. Tekkinud võimaluste kasutamisel ei olnud üle kogu Nõukogude Liidu sugugi ühteviisi innukad. Mihhail Makarovi teeneks võib pidada seda, et ajal, mil ta oli Tartu filosoofiakateedri juhataja, kasutati neid tingimusi üsna hästi. Selle tunnistuseks võiks olla tõsiasi, et just sel ajal panid Tartus oma filosoofikarjäärile aluse mitmed autorid (nt Rein Vihalemm, Eero Loone), kes iseseisvuse taastamise järel olid võimelised sujuvalt liituma vaba maailma filosoofiliste diskursustega ja avaldama

³ Van der Zweerde, *Soviet Historiography of Philosophy. Istoriko-Filosofskaja Nauka*, 26.

oma töid tunnustatud teadusväljaannetes. Nagu selgitatakse allpool, ei olnud selline asjade käik sugugi enesestmõistetav ega kergesti saavutatav.⁴

Kui käsitleda nõukogude filosoofiat pigem filosoofilise kultuuri tüübina, siis teenis viimane ikkagi kindlat vaadete kompleksi: see põhines Marxi, Engelsi ja Lenini filosoofiliste seisukohavõtude tõlgenduse. Järjekorvalt toon neist välja kesksamad. Marksistlik-leninliku filosoofia adekvaatseks mõistmiseks tuleks aga kõigepealt nentida, et ei Engels, Lenin ega isegi mitte Marx olnud professionaalsed filosoofid. Nad olid eelkõige revolutsionäärid, radikaalsed poliitilised aktivistid, kelle teoreetilise tegevuse – sealhulgas filosoofia-alase tegevuse – taotluseks oli põhjendada enda poliitilisi eesmärke ja agendat.⁵ Kuid mõistagi väljendasid nad ka filosoofilisi vaateid, mille käsitlemine nõukogude filosoofias oli valdavalt mitteajalooline – nende seisukohti tuli selle raames käsitleda kui kogu eelneva ja kaasaegse mõttele kohal kõrguvaid ajatuid “geniaalsuseavaldusi”. Marxi, Engelsi ja Lenini vaated olid tegelikult muidugi oma aja sünnitised. Filosoofilise temaatikaga tegelesid nad erinevatel aegadel ja erinevates ajaloolis-kultuurilistes situatsioonides. Kui Marx süvenes filosoofilisse problemaatikasse eelkõige 1840. aastatel, siis Engels kolmkümmend aastat hiljem, 1870. aastatel, ja Lenin omakorda viimasest kolmkümmend aastat hiljem, 20. sajandi alguses. Nende kolmekümneaastaste intervallide vältel jõudis Euroopa vaimuilm oluliselt teiseneda ja nii lähtusid kõik kolm klassikut mõnevõrra erinevast probleemituatsioonist, mis kajastus ka nende filosoofiliste seisukohtade rõhuasetustes. Käesolev käsitlus soovib esile tõsta, millistel ajalooliselt sattumuslikel asjaoludel sündisid need Marxi, Engelsi ja Lenini seisukohad, mida nõukogude filosoofias käsitati ajatute põhitõdedena.

Karl Marx (1818–83) otsis oma poliitilistele sihtidele teoreetilist tuge algselt G. W. F. Hegeli (1770–1831) filosoofiast, mis oli ka peale Hegeli surma domineeriv Berliini ülikoolis, kus Marx 1830. aastatel õppis.⁶ Kuid selle filosoofilise traditsiooni ülemvõim lähenes lõpule – 1840. aastatel kaotas Hegeli filosoofia märgatavalt oma mõjujõudu. Sellel muutusel oli mõistagi erinevaid põhjusi, kuid avalikkuse silmis nägi asi paljuski välja nii, et Hegeli filosoofia tõrjuti tagaplaanile eriteaduslike teadmiste kasvu, teadusliku maailmapildi kujunemise ning teaduslik-tehnilise progressi

⁴ Eero Loone, “Eesti filosoofia ida ja lääne piiril”, 131; Eero Loone, “Eesti filosoofia eesti kultuuris pärast II maailmasõda”, *Eesti filosoofia: mis see on?* (Tallinn: SE & JS, 2002), 15–42, 141–145 (41).

⁵ Kaan Kangal, *Friedrich Engels and the “Dialectic of Nature”* (Cham: Palgrave Macmillan, 2020), 97–104.

⁶ Geoff Boucher, *Understanding Marxism* (Routledge, 2014), 13–46.

levimisega. Ka Marxi enda mõtlejatekond kulges filosoofiliselt antropoloogialt, eelkõige Hegelist ja Feuerbachist mõjutatud võõrandumiseõpetuselt, teadusesse, täpsemalt majandusteadusse.⁷ Oma seisukohta arendades jõudis ta veendumusele, et nimelt see teadusala, ja mitte filosoofia, on vahendiks, et selgitada välja võõrandumise põhjused ja selle ületamise võimalused. Ta nimetas seda materialistlikuks ajalookäsituseks. Kuid ajavaimust mõnevõrra lahknevalt ei hüljanud ta hegeliaanlust tervikuna, vaid päris viimaselt mõningad metodoloogilised põhimõtted, mida ta nimetas dialektikaks. Oma peateose “Kapital” teise väljaande järelsõnas tunnistab ta end Hegeli õpilaseks, ehkki kriitiliseks õpilaseks: “Müstifikatsioon, mis dialektikale Hegeli käes osaks sai, ei muuda sugugi tõsiasja, et just Hegel on esimesena täiuslikult ja teadlikult esitanud dialektika üldised liikumismvormid. Dialektika on Hegelil pea peale pööratud. Ta tuleb ümber pöörata, et avastada müstilise koore sees peituv ratsionaalne tuum.”⁸ Kogu tulevane marksistlik filosoofia, sealhulgas marksistlik-leninlik filosoofia, päris siit pinge oma kahe iseloomuliku külje vahel: ühelt poolt see, mida võiks nimetada kalduvuseks positivismi või teaduslikku realismi, ja teiselt poolt hegeliaanlik pärand. Viimase puhul oli aga ikka küsimus selles, mida lugeda selle ratsionaalseks tuumaks ja mida müstiliseks kooreks ning milles seisneb Hegeli dialektika pea pealt jalgele asetamine, kui Marx samas väidab: “Minu dialektiline meetod on põhiolemuselt Hegeli omast mitte ainult erinev, vaid selle otsene vastand. Mõtlemisprotsess, mille Hegel muudab idee nime all koguni iseseisvaks subjektiks, on temal reaalse demiurg, kuna reaalne on ainult mõtlemisprotsessi väline avaldus. Minul, seevastu, ei ole ideaalne midagi muud kui inimpähe üle kantud ja seal ümberkujundatud materiaalne.”⁹ Kirjavahetuses Engelsiga on Marx väljendunud lootust, et kunagi jääb tal majandusteadusliku uurimistöö kõrval aega esitada Hegeli dialektika ratsionaalne sisu n-ö müstitsismist puhastatud kujul, kuid see lootus ei täitunud.¹⁰ Dialektika kategooriate teema, millega Makarov eelkõige tegeles, paigutub just marksistliku filosoofia nn hegeliaanlikku komponenti ja on olnud iseäranis mõjutatud kategooriate käsitlusest Hegeli teoses “Loogika teadus”. Kuid nagu eelöeldust ilmneb, kätkeb marksismi vahekord Hegeli filosoofiaga endas nii järjepidevust kui ka katkestust. Kogu marksistliku, kaasaarvatud marksistlik-leninliku filosoofia ajaloo

⁷ Jüri Lipping, *Etüüdid punases* (Tartu: Vabamõtleja, 2020), 9–25.

⁸ Karl Marx, *Kapital. Poliitilise ökonomia kriitika. Esimene köide* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953), 18.

⁹ Samas, 17.

¹⁰ Karl Marx, Friedrich Engels, *Valitud kirjad* (Tallinn: Eesti Raamat, 1977), 100; Kangal, *Friedrich Engels and the “Dialectic of Nature”*, 108–110.

vältel on käinud debatt selle üle, kui ulatuslik on see järjepidevus ja milles seisneb katkestus: positivistlikult meelestatud marksistid on rõhutanud katkestust, hegeliaanlikud marksistid järjepidevust.

Kui Marx 1840. aastatel Hegeli pärandit kriitiliselt läbi töötama asus ning enda jaoks selle ratsionaalset tuuma välja selgitas, oli tema mõttekaaslasteks ja kaasautoriks Friedrich Engels (1820–95). Kuid nagu öeldud, astus Engels iseseisva filosoofilistel teemadel kirjutava autorina üles alles kolmkümmend aastat hiljem. 19. sajandi teisele poolele oli iseloomulik loodusteaduste üha kasvav prestiiž ja oma filosoofilistes mõttearendustes oli ka Engels sellest tugevasti mõjutatud.¹¹ Marxi filosoofilisi ideid edasi arendades ja täpsustades püüdis ta kujundada neist terviklikku teaduslikku maailmavaadet, mis võinuks edukalt konkureerida sarnaste populaarsete õpetustega, nagu teised nn teadusliku maailmavaate esitused, nt A. Comte'i, H. Spenceri, L. Büchneri või E. Haeckeli süsteem. Sellega lootis ta anda marksismile teaduslikult tõsiseltvõetavama kuju ning hõlbustada selle poliitilise agenda omaksvõttu. Marxi õpetuse maailmavaatelised järeldused pidid tema silmis ületama nii oma aja ära elanud natuurfilosoofia kui ka selle reaktsioonina tekkinud ning kaasajal laialt levinud filosoofiavaenuliku empirismi, mille püüetel kujundada välja teaduslik maailmavaade jäi tema hinnangul puudu teadussaavutuste kontseptuaalsest mõtestamisest. Tal oli kavas töötada välja osutatud puudustest vaba maailmakäsitlus¹² ning aastatel 1873–86 töötaski ta selle plaani kallal. Töö jäi aga lõpule viimata, sest peale Marxi surma 1883. aastal oli Engelsile esmatähtis valmistada avaldamiseks ette Marxi “Kapitali” teine ja kolmas köide. Tema käsikirjad, mis käsitlesid teaduslik-filosoofilist maailmavaadet, publitseeriti Nõukogude Liidus 1925. aastal ja said hiljem pealkirja “Looduse dialektika” – neil oli suur roll marksistlik-leninliku filosoofia kujunemises. Eeldades positivismi vaimus, et teaduse meetod on fundamentaalselt ühtne, leidis Engels, et meetodil, mida Marx oma “Kapitalis” oli tema silmis hiilgavalt rakendanud selleks, et välja selgitada kaasaegse ühiskonna liikumiseadused, on head eeldused, kujunemaks üldiselt rakendatavaks teaduslikuks meetodiks. Loodusteaduste kaasaegsete edusammude üle reflekteerides arvas ta nägavat märke, et areng liigubki selles suunas: loodusteadus paistis “dialektiseeruvat”, mis kinnitas usku, et teadus tervikuna on marksismi poolel.¹³

¹¹ Sven-Eric Liedman, *Das Spiel der Gegenstände. Friedrich Engels' Philosophie und die Wissenschaften des 19. Jahrhunderts* (Frankfurt/New York: Campus, 1986), 82–85, 91.

¹² Marx, Engels, *Valitud kirjad*, 290–291; Kangal, *Friedrich Engels and the “Dialectic of Nature”*, 110–114.

¹³ Friedrich Engels, *Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp* (Tallinn: Eesti Raamat, 1981), 34–36.

Selle arenguid jälgides, sedastades üha hõlmavate seoste avastamist, leidis ta tuge oma veendumusele, et edasise arengu tarvis tuleb teaduses loobuda kategooriate püsivuse eeldusest ning vajalikuks saab dialektiline meetod, ehkki enamik loodusuurijaid peab “ikka veel kinni vanadest metafüüsilistest kategooriatest ja on abitud, kui neil tuleb ratsionaalselt seletada ja omavahel seostada neid kõige uuemaid fakte, mis tõestavad dialektikat looduses. /---/ Müstitsismist vabastatud dialektika muutub loodusteadusele absoluutselt vajalikuks, niipea kui loodusteadus lahkub valdkonnast, kus talle piisas kindlatest kategooriatest, mis kujutavad endast otseku loogika alamat matemaatikat, tema kasutamist kodusteks vajadusteks.”¹⁴

1870. aastate keskel tuli see töö poliitilistel põhjustel katkestada, et anda vastulöök teravale kriitikale Marxi aadressil, millega esines Saksa tööliikumise juhtfiguuriks pürgiv Eugen Dühring (1833–1921). Nii ilmus 1878. aastal raamat, mis on tuntud kui “Anti-Dühring” ja mida loetakse Engelsi peateoseks. Dühringi kriitikat tõrjudes esitab ta raamatus nii oma kui väidetavalt ka Marxi põhiseisukohti filosoofias, poliitökonoomias ja sotsialismi teoorias. See on ka esimene teos, kus on marksismile antud niisugune kolmeosaline struktuur. Raamatu filosoofiat puudutav osa peegeldas mõistagi seisukohti, mida ta loodusteaduste edusammude üle reflekteerides oli selleks ajaks välja kujundanud. Marksistliku filosoofia ajaloos on olnud väga mõjukas ka Engelsi 1886. aastal, juba pärast Marxi surma, ilmunud kirjutis “Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp”.

Just nendest Engelsi teostest pärineb suurem osa nõukogude marksistlik-leninliku õpikufilosoofia põhimõistetest ja -väidetest, mistõttu seda doktriini oleks kohasem nimetada pigem engelsismiks-leninismiks kui marksismiks-leninismiks. Nõukogude aja filosoofiaõpikud algasid traditsiooniliselt nn filosoofia põhiküsimuse käsitlusega. See toetus Engelsi viimati mainitud brošüürile, milles autor väidab, et kogu filosoofia põhiküsimus või kõrgeim küsimus on “mõtlemise ja olemise vahekorra” või “vaimu ja looduse vahekorra” küsimus.¹⁵ Engels peab neid üheks ja samaks suhteks, ehkki tavapärane filosoofiline arusaam käsitaks esimest epistemoloogilise, teist ontoloogilise vahekorranä. Niisiis on see tema silmis sama küsimus ja ta väidab, et kuigi filosoofid on ajaloo vältel arutanud erinevate küsimuste üle, tõuseb kõigist neist esile just see küsimus, sest vastusest sellele sõltub ka kõigi teiste küsimuste käsitlus. Filosoofia põhiküsimusele andvat teatud vastuse aga kõik filosoferijad, sõltumata sellest, kas nad seda teadvustavad

¹⁴ Friedrich Engels, *Looduse dialektika* (Tallinn: Eesti Raamat 1980), 148, vrdl 23–27, 35–37, 155.

¹⁵ Engels, *Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp*, 14.

või teadlikult enda jaoks selle küsimuse püstitavadki. Ennekõike seisnevad see küsimus selles, “mis on primaarne kas vaim või loodus.”¹⁶ Vastavalt sellele, kuidas nad antud küsimusele vastavad, jagunevad filosoofid kahte suurde leeri. Neid, kes on pidanud ja peavad primaarseks vaimu või mõtlemist, nimetab ta idealistideks, neid, kes on pidanud ja peavad primaarseks loodust, loeb ta mitmesugustesse materialismi koolkondadesse kuuluvaks. Sellega andis Engels filosoofias juba pikemat aega käibel olnud terminile “materialism” spetsiifilise tähenduse, millest lähtus ka hilisem nõukogude marksism-leninism. Üldiselt mõisteti materialismi all vastust küsimusele, mis on realselt olemas – maailmas on olemas vaid materia. Engels seevastu ei eita vaimu realsust ja distantseerub sellega nn vulgaar-materialistidest. Tema materialism seisneb vaimuähtuste käsitlemises materiaast tulenevatena. Varasematest materialistlikest õpetustest erinevat marksism Engelsi hinnangul oma dialektilise meetodi poolest, mis oli ühelt poolt küll Hegelilt päritud, kuid teinud läbi olulise korrektsiooni sellega, et Marx lahutas selle Hegeli idealistlikust konservatiivsest süsteemist.¹⁷ Engelsi käsitluses paistab dialektika kujutavat endast eelkõige kolme printsiibi – kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seaduse, vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse ning eituse eitamise seaduse – teadlikku rakendamist liikumis- ja arenguprotsesside seletamisel. Neist nn dialektika põhiseadustest juhinduv lähenemine käsitas tegelikkust vastandlike külgi sisaldava tervikuna, mis nende vastuolude mõjul asub pidevas muutumises. Meetodeid, mis neid printsiipe eiravad, nimetab Engels metafüüsilisteks. Dialektika polevatki “midagi muud kui teadus looduse, inimühiskonna ja mõtlemise üldistest liikumis- ja arenemise seadustest”¹⁸ ja just nii defineeriti marksistlik-leninlikku filosoofiat hiljem nõukogude filosoofiaõpikutes ja -leksikonides. Marxi tekstides küll looduse dialektikast juttu pole, tema on dialektikast kõnelenud seoses ühiskonnaga. Engels väidab “Anti-Dühringis” seevastu nii enda kui Marxi nimel, et “looduses murravad arvutute muutuste rägastikust läbi samad dialektilised liikumise seadused, mis ajalooki valitsevad sündmuste näilikkude juhuslikkust; samad seadused, mis läbivad punase joonena ka inimese mõtlemise arenemisloos ja aegamööda kerkivad mõtlejate inimeste teadvusesse; seadused, mida esmakordselt kogu ulatuses, aga müstilises vormis arendas Hegel, ja meie üheks püüdeks oli – vabastada nad sellest müstilisest vormist ning

¹⁶ Samas, 15.

¹⁷ Samas, 31–33.

¹⁸ Friedrich Engels, *Anti-Dühring. Härra Eugen Dühringi poolt teaduses teostatud pööre* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1954), 125.

esitada selgesti kogu oma lihtsuses ja üldkehtivuses.”¹⁹ Niisuguse filosoofiakäsituse vastandas Engels kogu eelnevale filosoofiale, mis olevat teaduse kaasaegse arengutaseme juures oma olemasolu õigustuse kaotanud: “Niipea kui igal üksikul teadusel tekib vajadus selgitada oma seisund asjade ja nendest asjadest tekkinud teadmiste üldseoses, muutub igasugune eriline teadus üldseosest ülearuseks. Mis pärast seda kogu senisest filosoofiast veel iseseisvalt püsima jääb, on õpetus mõtlemisest ja selle seadustest, seega – formaalne loogika ja dialektika. Kõik muu kuulub loodust ja ajalugu käsitlevasse positiivsesse teadusesse.”²⁰ Hegeli jälgedes käies omistab ta seejuures formaalsele loogikale piiratuma rolli võrreldes dialektilise mõtlemisega kui mõtlemise kõrgema astmega. Siit kasvas välja nõukogude filosoofias pikka aega diskuteeritud küsimus formaalse loogika ja nn dialektilise loogika vahekorrrast.²¹ Marksistlik-leninlikku kategooriaõpetust käsitati just viimase koostisosana.

Engels oli diletant nii teaduses kui ka filosoofias, mis viidatud teostes väljendub muu hulgas selles, et ta ei pea vajalikuks määratleda mõisteid, nagu mõtlemine, vaim, olemine, loodus, materia, teadus, seadus, liikumine, areng. Võib muidugi väita, et tegemist on kirjutistega, mis olid adresseeritud laiale avalikkusele, eelkõige oma parteikaaslastele, mitte filosoofidele. Kuid nagu marksistliku filosoofia järgnev käekäik näitas, maksab põhiliste kategooriate tähenduslik ebaselgus hiljem kätte. Nõukogude aja professionaalse filosoofia jaoks tekitas raskusi see, et oma erialases töös tuli lähtuda või olla vähemasti kooskõlas filosoofiliste diletantide Engelsi ja Lenini mõisteliselt ebamääraste seisukohtadega.²² Näiteks, kui dialektika on Engelsi järgi teadus looduse, ühiskonna ja mõtlemise kõige üldisematest seadustest, siis mille poolest erineb see asjade üldseost käsitlevast teadusest, mis oleks tema enda sõnul teaduse arengus iganenud natuurfilosoofia. Kui dialektika on teadus üldistest liikumise seadustest, siis millises vahekorras on niisugused seadused “positiivsete” teaduste poolt käsitletavate seadustega. Need küsimused jätab Engels selgitamata, nende käsitlus nõukogude filosoofia raames pärssis aga stalinismi perioodil oluliselt teaduse arengut. Ka ei süvenenud Engles kuigivõrd selle temaatikaga seotud epistemoloogilistesse probleemidesse – tema sellealased seisukohavõetud toetuvad ühelt poolt sensualistlik-realistlikule peegeldusteooriale, mille kohaselt kujutab mõtlemise n-ö subjektiivne dialektika endast looduse ning

¹⁹ Samas, 10–11.

²⁰ Samas, 23.

²¹ Engels, *Anti-Dühring*, 119; Gustav Wetter, *Der dialektische Materialismus. Seine Geschichte und sein System in der Sowjetunion* (Freiburg: Verlag Herder, 1960), 598–610.

²² Wetter, *Der dialektische Materialismus*, 330–331.

ühiskonna objektiivse dialektika peegeldust teadvuses ja kujuneb eelkõige inimese loodust ümberkujundava praktika käigus. Teisalt toonitab ta nii praktika kui ka sellest tulenevalt mõtlemise ajaloolisust. Küsimus, kuidas sobib siit järelduv ajalooline relativism kokku sensualistliku realismiga, süvenenumat käsitlemist ei leia.²³

Samas tunnustab Engels vajadust mõistete üle reflekteerida, ehkki ta enda populaarsetes raamatutes on sellest puudu jäänud. Mõistetega opereerimise kunsti omandamiseks pole tema hinnangul aga paremat teed kui filosoofia ajaloo tundmaõppimine.²⁴ Ja tõesti, mõtlemise kategooriate üle on reflekteeritud terve filosoofia ajaloo vältel. Selles esinenud käsitlustest võib tüpoloogiliselt eristada kolme erinevat lähenemisviisi. Kategooriaid on käsitatud mõistetena, mis väljendavad kas oleva enda kõige üldisemaid liike (Aristoteles) või kõige üldisemaid kontseptuaalseid skeeme mitte oleva enda, vaid kogemusobjektide tarvis (Kant) või mõtteka keelekasutuse kõige üldisemaid tähendusi võimalike objektide klassifitseerimiseks, sõltumata sellest, kes niisuguseid objekte faktiliselt leidub (Husserl).²⁵ Engels sai valida kahe esimese lähenemise vahel ning ta eelistab selgelt Aristoteelse “kategoriaalset realismi” ja on kriitiline Kanti “kategoriaalse kontseptualismi” suhtes.²⁶ Peamiselt on ta aga inspireeritud muidugi Hegeli kategooriate-õpetusest, mis on tüübilt samuti aristotellik, kui suured ka ei oleks erinevused nende kahe mõtleja vahel mõnes muus aspektis. Kategooriate loomust käsitledes pidigi Engels oma epistemoloogilise lähtekoha tõttu eelistama Aristoteelse empirismi Hegeli apriorismile. “Looduse dialektikas” iseloomustab ta selliseid üldiseid mõisteid nagu “materია” ja “liikumine” abstraktsioonidena meeleliselt tajutavast, mis peegeldavad objektiivse tegelikkuse üldisi karakteristikuid. “Aine, materია pole midagi muud kui ainete kogusumma, millest see mõiste on abstraheritud; liikumine kui niisugune pole midagi muud kui kõigi meeleliselt tajutavate liikumisvormide kogusumma; sõnad nagu “materία” ja “liikumine” pole midagi muud kui *lühendid*, milles me võtame kokku hulk erinevaid meeleliselt tajutavaid asju nende ühiste omaduste järgi. Seepärast *ei saa* materiat ja liikumist tunnetada teisiti kui ainult üksikute ainete ja üksikute liikumisvormide uurimise teel; kuivõrd me neid tunnetame, tunnetame me ka materiat

²³ Liedman, *Das Spiel der Gegenstände*, 141–156.

²⁴ Engels, *Anti-Dühring*, 13–14.

²⁵ Amie Thomasson, “Categories”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2019 Edition), toim Edward N. Zalta, <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/categories/>; Guy Planty-Bonjour, *The Categories of Dialectical Materialism. Contemporary Soviet Ontology* (Dordrecht: D. Reidel Publishing, 1967), 25–38.

²⁶ Engels, *Looduse dialektika*, 26.

ja liikumist *kui niisuguseid*.²⁷ Siit paistab järelduvat, et mateeria mõiste selgitamine kuulub mitte niivõrd filosoofia, kui võrd erinevaid aineid ja mateeria liikumisvorme uurivate eriteaduste pädevusse.

Marksismi-leninismi kolmas klassik Vladimir Lenin (1870–1924) oli filosoofias eelkõige Georgi Plehhanovi (1856–1918) õpilane ning vaatamata üksikutele lahkavamustele hindas tema filosoofilisi kirjatöid kõrgelt ka hiljem, kui nende teed poliitikas olid lahku läinud. Filosoofia alal oli ta ka vähem produktiivne kui Plehhanov, kirjutades siiski vähemalt ühe filosoofilise teose, 1909. aastal ilmunud raamatu “Materialism ja empirio-krititsism”. Kuid nii selle kirjutamise ajend kui ka eesmärk olid peamiselt poliitilist laadi. Teos oli suunatud eelkõige A. Bogdanovi (1873–1928) ning tema ringkonna filosoofiliste otsingute vastu. See bolševike partei mõjukas liige oli asunud seisukohale, et marksistlik filosoofia vajab uute teaduslike avastuste ja teooriate valguses täiendamist ja edasiarendamist. Seejuures innustus ta monistlikust õpetusest, mille oli esitanud Austria füüsik ja filosoof Ernst Mach (1838–1916). Bogdanov arvas Machi empirismis leiduvat sobiva instrumendi, et värskendada marksismi epistemoloogiat, mis tema silmis vajas iseäranis ajakohastamist, võttes arvesse uuemaid arenguid teadusfilosoofias. Vastavat teooriat arendas ta oma kolmeosalises teoses “Empiriomonism” (1904–6), kus Machi jälgedes taandas reaalsuse kogemusele.²⁸

Nii oli Lenini süvenemine filosoofiasse – ehkki peamiselt motiveeritud parteisisestest võitlustest – kaudselt tingitud ka loodusteaduste arengust, täpsemalt 20. sajandi alguse revolutsioonist füüsikas, mille käigus revideeriti mitmeid klassikalise newtonliku loodusteaduse alustalasi. Nende arengute üle reflekteerides sai selgeks, et 19. sajandi teisel poolel levinud taotlus kujundada välja teaduslik maailmavaade on märksa keerukam ettevõtmine, kui tookord oli paistnud. Sedalaadi teadusliku maailmavaate konstrueerimine on ühelt poolt paratamatult sõltuv käesoleva aja teadmistest, mis on alati teaduse tulevase arengu valguses revideeritavad, teiselt poolt aga eeldab hoopis süvenenumat epistemoloogilist analüüsi, kui olid sisaldanud tookordsed teadusliku maailmavaate esitused, Engelse oma kaasa arvatud.

Oma raamatus asub Lenin raevukalt Machi ja talle lähedaste filosoofide, eelkõige aga Bogdanovi ja teiste vene marksismihereetikute kallale. Kuid tema siht selles teoses on filosoofiliselt üsna väheambitsiooniakas: näidata, et tegemist on idealistliku filosoofiaga, millel järelikult pole

²⁷ Samas, 174, vrdl 189; Planty-Bonjour, *The Categories of Dialectical Materialism*, 28–38.

²⁸ Frederick Coplestone, *Philosophy in Russia. From Herzen to Lenin and Berdyaev* (Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame, 2001), 284–289.

marksismi kui järjekindla materialismiga midagi ühist. Niisiis lähtub ta rõhutatult seisukohast, mida nimetab parteilisuse põhimõtteks. Selle kohaselt on filosoofias kogu selle ajaloo vältel käinud “parteide” võitlus, mis lõppkokkuvõttes väljendab kaasaegse ühiskonna antagonistlike klasside tendentse ja ideoloogiat. Nendeks “parteideks” filosoofias on materialism ja idealism Engelsi poolt fikseeritud tähenduses, ning olla marksist tähendab olla järjekindel, võitluslik materialist.²⁹

Ka püüab ta Engelsi jälgedes käies näidata, et teadus tõendab materialistliku filosoofia paikapidavust. Seejuures tuli tal aga möönda, et mõned loodusteadlased on uuema aja avastustele andnud idealistlikke tõlgendusi. Lenini hinnangul toimus see seetõttu, et need teadlased ei olnud tundnud piisavalt hästi dialektikat. Nii olevatki juhtunud, et seistes silmitsi 20. sajandi alguses aset leidnud revolutsiooniga loodusteadustes, mille käigus kummutati pikka aega domineerinud arusaamad materia ehitusest, kaldusid nad juhtunut interpreteerima materialismi kummutamisena.³⁰ Sellega seoses defineerib Lenin materia mõiste: see on filosoofiline kategooria, tähistamaks objektiivset reaalsust, mis eksisteerib teadvusest väljaspool ja sellest sõltumatult ning peegeldub teadvuses.³¹ See määratlus sai nõukogude filosoofias kanooniliseks, kõigis õpikutes ja leksikonides esitatud põhitõeks. Tuletatud on see mõisteselgitus Engelsi sõnastatud filosoofia põhiküsimusest, kuid Engelsist võis jääda mulje, et selle mõiste sisu avab teaduste kujundatud pilt tegelikkuse ehitusest. Lenin on oma määratluses aga teadlikult hoidunud osutusest materia ehitusele. Ta rõhutab, et “ainus materia “omadus”, mille tunnustamisega on seotud filosoofiline materialism, on omadus olla objektiivne reaalsus, eksisteerida väljaspool meie teadvusest.”³² See lubab tal väita, et kui uued avastused on muutnud meie arusaama materia struktuurist, siis ei tähenda see, et materia on kuhugi kadunud, vaid et meie teadmised materiaalsest maailmast on kasvanud.

Kuid selline probleemilahendus on saavutatud selle hinnaga, et materia mõiste on muudetud üsna sisutühjaks. Sellise käsituse puhul tekib küsimus, mida sisulist on filosoofilisel materialismil lisada loodusteaduslikule maailmapildile. Antud probleemiga maadles ka tulevane nõukogude marksistlik-leninlik filosoofia, nagu järgnevalt veel jutuks tuleb. Lenini käsitluse juures on märgitud ka seda, et oma mateeriamääratlusega taandab ta materialismi epistemoloogilisele realismile – suundumus, mis oli kätketud

²⁹ Vladimir Lenin, *Teosed*, kd 14 (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952), 332.

³⁰ Samas, 280–290.

³¹ Samas, 113.

³² Samas, 240.

küll juba Engelsi materialismikäsitluse. Siit tekivad vasturääkivused, kui-võrd epistemoloogiline realist on näiteks ka Hegel, keda Engels ja Lenin peavad mõistagi idealistiks.³³

Sajandi alguse vene marksistide mateeria-diskussioon on siin kõne alla võetud, illustreerimaks seda, millist rolli on marksistlikus filosoofias mänginud refleksioon mõtlemise kategooriate üle. Deklareerides end küll materialistideks ei määratlenud Marx ega Engels mateeria mõistet. Iseäranis Engelsi puhul on see märkimisväärne puudujääk, kui-võrd tema taotluseks oli kujundada kõikehõlmav materialistlik-teaduslik maailmavaade. Selline hoolimatus kategooriaalse analüüsi suhtes sillutas sajandivahetusel vene marksistide seas teed olulistele filosoofilistele lahkarvamustele, mis süvendasid poliitilisi lõhesid.

See võis olla ka üheks ajendiks, mis ärgitas Leninit Esimese maailmasõja ajal Šveitsis paguluses viibides süvenema Hegeli teosesse “Loogika teadus”. Nii sündinud konspekt avaldati Nõukogude Liidus 1920.–30. aastatel ning järgneval ajal lisati see peamise osana väljaandesse “Filosoofilised vihikud”, mida peetakse Lenini teiseks olulisemaks tekstiks filosoofia vallas.³⁴ Tegemist on tõesti üksnes konspektiga, kus leidub aga siiski Lenini enesekohaseid märkusi, näiteks, et ta loeb Hegelit materialistlikult, pidades tema õpetust klassikute järgi pea peale pööratud materialismiks.³⁵ Kui teoses “Materialism ja empiriokrititsism” seisis Lenin eelkõige marksismi kui materialismi kaitsel, siis nüüd on tema tähelepanu keskmes just dialektika. Ta märgib, et tark, st dialektiline idealism on targale materialismile lähemal kui rumal, st metafüüsiline materialism.³⁶ Hegel olevatki just selline tark idealist: “Pole võimalik täielikult aru saada Marxi “Kapitalist” ja eriti selle esimesest peatükist, kui ei ole läbi uuritud ja aru saadud kogu Hegeli “Loogikast”. Järelikult ei ole keegi marksistidest pool sajandit hiljem Marxist aru saanud!!”³⁷ Niisiis selleks, et mõista Marxi, tuleb hästi tunda Hegeli “Loogika teadust”. Tulevases nõukogude filosoofias mängis olulist rolli selles seoses väljendatud seisukoht, et Hegeli teose marksistlik mõistmine peaks käima Marxi “Kapitalis” rakendatud meetodi uurimise kaudu: ““Kapitalis” on ühe teaduse suhtes rakendatud

³³ Wetter, *Der dialektische Materialismus*, 336–338, 344–345; Planty-Bonjour, *The Categories of Dialectical Materialism*, 78–98; James Scanlan, *Marxism in the USSR. A Critical Survey of Current Soviet Thought* (Ithaca/London: Cornell University Press, 1985), 57–64.

³⁴ Coplestone, *Philosophy in Russia*, 298–302; John Rees, *The Algebra of Revolution. The Dialectic and the Classical Marxist Tradition* (Routledge, 1998), 179–190.

³⁵ Vladimir Lenin, *Teosed*, kd 38 (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964), 88.

³⁶ Samas, 267.

³⁷ Samas, 167.

materialismi loogikat, dialektikat ja tunnetusteooriat (ei ole vaja kolme sõna: see on üks ja sama), kusjuures Hegelilt on võetud kõik väärtuslik ja seda on edasi arendatud.³⁸ Sellest, kuidas ikkagi mõista Lenini märkust loogika, dialektika ja tunnetusteooria samasuse kohta, sai nõukogude filosoofias püsivalt diskuteeritav küsimus. Hegeli absoluudifilosoofia järgi on absoluut idee, mille olemine seisneb tema enesetunnetuses, mistõttu on tema mõtlemine ja olemine identsed, ja nii on teadus absoluudist ühtlasi nii loogika kui ka ontoloogia. Kuid kuidas seda mõista siis, kui absoluudiks pidada materiat?³⁹

Hegeli “Loogika teadust” konspekterides ei saanud Lenin mõistagi mööda vaadata ka mõtlemise kategoriaalse struktuuri temaatikast: “Inimese ees on loodusnähtuste võrk. Instinktiivne inimene, metslane, ennast loodusest ei eralda. Teadlik inimene – eraldab, kategooriad on eraldamise, s.o. maailma tunnetamise astmed, sõlmpunktid võrgus, mis aitavad seda võrku tunnetada ja vallutada.”⁴⁰ Siin on juba viide sellele, et mõtlemise kategoriaalne struktuur on ajalooliselt kujunenud protsessis, mille käigus inimene loodust praktiliselt “vallutas” ja aste-astmelt tunnetas. Seetõttu tuleb ka kategooriaid endid ja nende “võrku” käsitleda dünaamilise nähtusena, ajalooliselt areneva olemisepeegeldusena: “[K]ui kõik areneb, siis kas kehtib see ka kõige üldisemate mõistete ja mõtlemise kategooriate kohta? Kui mitte, siis mõtlemine ei ole seotud olemisega. Kui jah, siis on olemas mõistete dialektika ja tunnetuse dialektika, millel on objektiivne tähendus.”⁴¹ Just seda dünaamilisust kategoriaalses struktuuris tõstab Lenin esile dialektilise mõtlemise kõige iseloomulikuma aspektina: “[I]nimeste mõisted ei ole liikumatud, vaid nad liiguvad igavesti, lähevad üle üksteiseks, valguvad üksteisesse, ilma selleta nad ei peegelda elavat elu. Mõistete analüüsimine, nende uurimine, “nendega opereerimise oskus” (Engels) nõuab alati mõistete liikumise, nende seose, nende vastastikuste üleminekute uurimist.”⁴² Samas tuli möönda ka kategooriate suhtelist püsivust, nende paratamatust aktuaalses mõtteprotsessis. Kant ja Hegel olid põhjendanud niisugust paratamatust kategooriate aprioorse loomusega. Marksistlikule peegeldusteooriale ei saanud niisugune seletus vastuvõetav olla: “[I]nimese praktika, miljardeid kordi kordudes, kinnitub inimese teadvuses loogika figuuridena. Nendel figuuridel on eelarvamuse jõud, aksiomaatiline iseloom

³⁸ Samas, 311.

³⁹ Wetter, *Der dialektische Materialismus*, 593–596.

⁴⁰ Lenin, *Teosed*, kd 38, 77.

⁴¹ Samas, 247.

⁴² Samas, 245.

just (ja ainult) selle miljardkordse kordumise tõttu.⁴³ Lenin märgib, et dialektika kui tunnetusteooria peab toetuma tunnetuse ajalugu uurivate eriteaduste tulemustele.⁴⁴ Samas toonitab ta, et kategooriaid ei tule käsitada nende ajaloolise esilekerkimise juhuslikkuses, vaid üksteisest tuletades, lihtsamatest välja arendades ja tõestades.⁴⁵

Peale seda, kui bolševikud olid Venemaal võimu haaranud, ei jäänud Leninil suurte raskustega võitleva riigi juhina muidugi enam aega filosoofilistesse teemadesse süveneda. Siiski jõudis ta 1920.–30. aastatel keskseks kujunenud filosoofiaajakirja Marksismi Lipu All (Pod Znamenem Marksizma) esimestes numbrites avaldada artikli “Võitleva materialismi tähtsusest”, mida Lenini rolli marksismi-leninismi klassikuna arvesse võttes võib pidada nõukogude filosoofia jaoks programmiliseks. Ühe peamise ülesandena tõstab ta seal esile vajadust arendada koostöös loodusteadlastega kaasaegset, st dialektilist materialismi, mida Marx olevat rakanud oma “Kapitalis”: “Selle eesmärgi saavutamiseks peavad ajakirja “Pod Znamenem Marksizma” kaastöölised organiseerima Hegeli dialektika süstemaatilise uurimise materialistlikust seisukohast /---/ Tänapäeva loodusuurijad leiavad (kui nad oskavad otsida ja kui meie õpime neid abistama) materialistlikult tõlgitsetud Hegeli dialektikast rea vastuseid neile filosoofilistele küsimustele, mida seab üles revolutsioon loodusteadustes ja millede puhul intelligentlikud kodanliku moe kummardajad “eksivad” reaktsiooni rüppe.”⁴⁶

Marxi, Engelsit ja Leninit kutsuti nõukogude filosoofias klassikuteks: nad olid absoluutsed autoriteedid ning nende seisukohad, millest põhilisi on eespool refereeritud, kujutasid endast vundamenti, millele toetudes see nõukogude ühiskonnale iseloomulik nähtus 1920. aastest alates kuju võttis. Kuid et nende filosoofilised vaated on leidnud väljendamist kas implitsiitselt (Marxi “Kapital”), poleemilises kontekstis (Engelsi “Anti-Dühring”, Lenini “Materialism ja empiriokrititsism”) või lõpetamata käsikirjades (Marxi filosoofilised käsikirjad, Engelsi “Looduse dialektika”, Lenini “Filosoofilised vihikud”), siis on need seisukohad üsna mitmeti tõlgendatavad. Seega loodi marksistlik-leninlik filosoofia mitte klassikute poolt, vaid konstrueeriti Nõukogude Liidus 1920.–30. aastatel. Seejuures ei olnud Marxi, Engelsi ja Lenini filosoofilised seisukohad üksnes nõukogude marksismi-leninismi vundamendiks, millele pidi kohustuslikus

⁴³ Samas, 205.

⁴⁴ Samas, 346.

⁴⁵ Samas, 78; vt ka Planty-Bonjour, *The Categories of Dialectical Materialism*, 36–38.

⁴⁶ Vladimir Lenin, *Võitleva materialismi tähtsusest* (Tallinn: Eesti Raamat, 1970), 10–11.

korras toetuma, vaid ka piiritulbad mõtteruumile, milles professionaalsetel filosoofidel tuli tegutseda. Arutelud selles filosoofilises kultuuritüübis käisid põhiliselt ortodoksse marksismikäsituse üle – kuidas klassikutele päritud vundamenti õigesti tõlgendada ja ega sellega seatud piiridest pole mitte üle astunud.

Nõukogude filosoofia tekkeaja keskseks tegelaseks sai 1908. aastal Berni ülikooli filosoofiateaduskonna lõpetanud sotsiaaldemokraat Abram Deborin (1881–1963), kes 1920. aastatel paljuski kujundas selle, kuidas hakkas välja nägema uue nõukogude filosoofide kaadri ettevalmistus ning filosoofiaelu Nõukogude Liidus üldiselt. Plehhanovi õpilasena oli Deborini marksismikäsitlus ajalooline: filosoofia ajaloo kriitilise käsitlemise kaudu soovis ta demonstreerida vajadust dialektilise materialismi kui kogu filosoofia senist arengut päädiva lõpptulemuse järele. Kooskõlas Plehhanovi ja klassikutega väärtustas ta eriti Hegeli pärandit kui marksistliku dialektika põhilist allikat ning marksistliku filosoofia peamiseks sihiks pidaski ta materialistliku dialektika arendamist, mille keskseks osaks pidi saama dialektika kategooriate süsteem.

Esimeseks väljakutseks sellel teel sai sõdadevahelisel perioodil pikka aega Nõukogude Liidus elanud ungari marksisti György Lukacsi (1885–1971) dialektika-käsitlus 1923. aastal ilmunud raamatus “Ajalugu ja klassiteadvus”. Autor väljendab seal seisukohta, et ka juhul, kui Marxi uurimuste kõik tulemused peaksid osutama edaspidi revideeritavaks, on ikkagi võimalik jääda ortodoksseks marksistiks, sest see eeldab truudust üksnes Marxi dialektilisele meetodile. Kuid ta pidas dialektilise meetodi laiendamist loodusele Engelse eksisammuks ja Marxi vääriti mõistmiseks – dialektikat tulevat käsitleda praktika-filosoofiana, milles loodust käsitletakse üksnes seoses ühiskondlik-ajaloolise praktikaga.⁴⁷ Deborin mõistis need seisukohad hukka kui revisionistliku katse interpreteerida Marxi, hüljates Engelse. Lukacs tahtvat esindada ajaloolist materialismi, eitades samas dialektilist materialismi. See on Deborini hinnangul võimatu ja viib lõpuks idealistlikele järeldustele.⁴⁸ Lukacsi 1923. aasta raamat oligi nõukogude filosoofias ka järgneval ajal hukka mõistetud. Juba sellest varasest diskussioonist peale jääb dialektika käsitlemist nõukogude filosoofias saatma umbusk, kas ikka ollakse täielikult vabanenud hegeliaanliku idealismi taagast.⁴⁹

⁴⁷ Georg Lukacs, *Geschichte und Klassenbewusstsein: Studien über marxistische Dialektik* (Amsterdam: de Munter, 1967), 17; Lipping, *Etüüdid punases*, 29–31.

⁴⁸ Abram Deborin, *Filosofiya i marksizm* (Moskva, 2020), 95–116.

⁴⁹ Planty-Bonjour, *The Categories of Dialectical Materialism*, 1–3; Kangal, *Friedrich Engels and the “Dialectic of Nature”*, 43–44, 52–56.

1920. aastate teise poole nõukogude filosoofiaelu kõige olulisemaks sündmuseks oli kahe marksismitõlgenduse, nn mehhanitsistide ja dialektikute diskussioon, milles A. Deborinil tuli kaitsta end analoogiliste süüdistuste eest, mida ta ise oli esitanud G. Lukacsile. Mehhanitsistide juhtfiguurideks olid A. Bogdanov ja Ivan Skvortsov-Stepanov (1870–1928), aga lisaks neile ka mitmed loodusteadlased. Ehkki dialektikute leeris domineerisid filosoofid, eelkõige A. Deborin ning tema õpilased, ei puudunud nende seast ka loodusteadlased.⁵⁰ Peamiseks vaidlusküsimuseks oligi filosoofia ja teaduste vahekord. Deborin koos mõttekaaslastega asus seisukohale, et ka teaduses tuleb lähtuda dialektika seadustest, mis kehtivad küll üleüldiselt, aga on filosoofia käsitluse objektiks. See määrab dialektilise materialismi vahekorra teiste teadustega: “Positiivsed teadused muudugi toidavad dialektilist materialismi, kuid dialektiline materialism eksisteerib kõrvuti teiste positiivsete teadustega kui iseseisev distsipliin – eelkõige teadusliku tunnetuse metodoloogia ja teooriana.”⁵¹ Dialektiline materialism pidi Deborini käsitluse kohaselt koosnema kolmest peamisest osast: “[M]aterialistlikust dialektikast kui üldisest teaduslikust metodoloogiast (kätkedes endas ka tunnetusteooriat); looduse dialektikast, loodusteaduste metodoloogiast (loodusteaduslik materialism) ja ajaloo dialektikast (ajalooline materialism).”⁵² Kui viimane komponent oli klassikute töodes ulatuslikult käsitletud, siis kaks esimest vähemal määral, mistõttu Deborin ja tema õpilased pöörasidki enim tähelepanu just neile. Nad pidasid filosoofia peamiseks ülesandeks dialektika kategooriate analüüsi üldisel kujul. Oma uurimistööd mõtlemise kategooriaalse struktuuri vallas käsisid nad uue nn dialektilise loogikana, mida nad vastandasid nn formaalsele loogikale. Väitluses mehhanitsistidega tõusid tulipunkti just kvantiteedi ja kvaliteedi kategooriad ning nende vahekorda käsitlev dialektikaseadus, nagu Engels selle Hegelist inspireerituna oli sõnastanud. Deborini leer oli seisukohal, et dialektika kategooriaid ja seadusi sügavuti tundmata ei suuda eriteadused oma erialaseid ning valdkondlikult piiratud ettekujutusi sünteesida tegelikkust tervikuna hõlmavaks kontseptsiooniks ja võivad teadustulemuste

⁵⁰ Wetter, *Der dialektische Materialismus*, 164–196; David Bakhurst, *Consciousness and Revolution in Soviet Philosophy. From the Bolsheviks to Evald Ilyenkov* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 31–47; Coplestone, *Philosophy in Russia*, 317–321; van der Zweerde, *Soviet Historiography of Philosophy*, 33, 60–62; Kangal, *Friedrich Engels and the “Dialectic of Nature”*, 60–67; Yehoshua Yakhot, *The Suppression of Philosophy in the USSR (the 1920s and 1930s)* (Mehring Books, 2012).

⁵¹ Abram Deborin, *Dialektika i estestvoznanie* (Moskva, 2020), 11.

⁵² Samas, 23.

tõlgendamisel kalduda idealismi. Seetõttu omistasid nad filosoofiale teaduste suhtes juhtiva rolli.⁵³

Mehhanitsistid pidasid sedalaadi filosoofiat kasutuks skolastikaks. Nemad lähtusid Engelsi seisukohast, et loodusteadus omandab dialektilise meetodi oma immanentses arengus, mispeale muutub igasugune teadustest eraldiseisev filosoofia ülearuseks. Nende silmis oli teadus väga hästi võimeline sünteese looma ning terviklikku maailmapilti kujundama, mistõttu võib neid iseloomustada ka positivistliku marksismi esindajaina. Oponendid otsisid nende hinnangul sünteesi valest kohast: selle asemel, et sukelduda abstraktsetesse filosoofilistesse spekulatsioonidesse, tuleb toetuda hoopis teadusliku uurimistöö praktikale. Deborin soovis projitseerivat Hegeli kategooriaid meelevaldselt loodusele ja on sellisena aprioorsetl spekulatsioonidega, sel ajal kui dialektika heuristilist väärtust tuleb näidata faktilise uurimistöö varal. Mehhanitsistide käsituses samastus teaduslik käsitlusviis aga konkreetsemalt Newtoni füüsika printsiipidest lähtuva mehhanitsismi ja reduktsionismiga, mis tõi kaasa vastuseisu relatiivsusteooriale ja kvantmehaanikale.⁵⁴

Dialektikute-deborinlaste ja mehhanitsistide diskussioon, milles esimesed saavutasid 1920. aastate lõpuks ülekaalu, toimus ajal, mil Nõukogude Liidu poliitilises elus käis võitlus selle üle, kellest saab Lenini surma järel riigi juht. Teadagi tuli sellest võitlusest võitjana välja Jossif Stalin (1878–1953), kes kindlustas oma positsiooni lõplikult umbkaudu 1929. aastal. Samal aastal tähistati väga ulatuslikult Stalini 50. sünnipäeva ja seda sündmust on tinglikult peetud Stalini isikukultuse alguseks. Seoses juhi juubeliga tehti A. Deborinile ettepanek kirjutada ajaleheartikkel Stalinist kui väljapaistvast filosoofist. Deborin keeldus põhjendusega, et ta ei tea Stalinil olevat ühtegi filosoofia-alast tööd. See sai saatuslikuks nii Deborinile kui ka tema koolkonnale.

Olles end poliitiliselt kindlustanud, läks Stalin pealetungile ka n-ö teooriarindel. Avapauguks sai tema 1929. aasta lõpul peetud kõne, milles ta nentis, et teoreetilisel rindel jäädakse maha “praktilise ülesehitustöö edusammudest”. Filosoofia vallas käivitati 1930. aastal Deborini suuna vastane kampaania, mis päädis sellega, et Stalin kvalifitseeris selle politiseerivalt “menševismi harrastavaks idealismiks” – järgneval ajal sai see ametlikuks stigmaks. Meenutagem, et Deborin oli marksistliku filosoofia peamiseks sihiks pidanud dialektika kategooriaalse aparatuuri arendamist,

⁵³ Deborini vastavad seisukohad on kokku võetud artiklikogumikus Deborin, *Dialektika i estestvoznanie*.

⁵⁴ Ivan Skvortsov-Stepanov, *Dialekticheskiĭ materializm i deborinskaya shkola* (Moskva-Leningrad, 1928); Wetter, *Der dialektische Materialismus*, 163–175.

see on aga just valdkond, millele stalinismijärgsel ajal pühendus ka Mihhail Makarov. Niisiis keskendus Makarov teemale, mis oli olnud poleemiline juba nõukogude filosoofia lätteil. Idealismi etteheidet Deborinile põhjendati tookord sellega, et ta on dialektika arendamise sildi all ebakriitiliselt aktualiseerinud Hegeli pärandit. Teiseks olulisemaks etteheiteks oli, et Deborin pole Plehhanovi filosoofilise pärandi tähtsust ülehinnates osanud vääriliselt mõista Lenini panust marksistliku filosoofia arengusse. Lenin olevat nimelt pannud aluse uuele, leninlikule etapile selle filosoofiasuuna arengus. See oli Stalini poolt ootuspärane käik, kuivõrd parteisisese võimuvõitluse käigus positsioneeris ta end Lenini ustava järelkäijana. Filosoofia vallas tekitas aga kimbatust see, et Lenin oli elu lõpus väärtustanud just Hegeli dialektika retseptiooni, mida Stalin Deborinile ette heitis. Sestap oli Lenini pärandi retseptioon filosoofias esialgu üsna valikulikune, toetuti eelkõige tema “Materialismile ja empiriokrititsismile”, kus esiplaanil oli filosoofilise materialismi kaitsmine idealistlike rünnakute vastu, samas kui Hegelit väärtustavad “Filosoofilised vihikuid” jäid pelga konspektina suhteliselt kõrvalisteks.⁵⁵

“Dialektikute” hukkamõistmine ei tähendanud aga sugugi “mehhanitsistide” rehabiliteerimist. Partei keskkomitee otsus “Ajakirjast “Marksismi lipu all”” 1931. aasta jaanuarist, mis võttis kampaania tulemused kokku, püstitas ülesande võidelda kahel rindel kummagi kõrvalekalde vastu õigest marksismist-leninismist – nii marksismi mehhanitsistliku revideerimise kui ka menševismi harrastava idealismi vaimus moonutamise vastu. Filosoofia bolševiseerimise loosungi all anti nõukogude filosoofiale uus suund, mis mõjutas oluliselt järgneva aja filosoofilist kultuuri. Teooria ja praktika tiheda seostamise nõue tähendas, et filosoofiast pidi saama eelkõige poliitilise võitluse vahend – oli ju käesolevale ajale Stalini järgi iseloomulik klassivastuolude teravnemine, sest hävinguveerel olevad ekspluataatorlike klasside jäänused avaldavad veel viimast raevukat vastupanu. Praktikas tähendas see nõiajahti filosoofias, mille käigus ikka ja jälle paljastati kellegi seisukohtades ideoloogiline diversioon. Niisuguses õhkkonnas sundis enesealalhoiuinstinkt kas vaikima või piirduma partei ja selle juhi seisukohtade apologetikaga. 1920. aastate suhteliselt vabad diskussioonid olid järgneval veerandsajandil välistatud. Oluline muutus oli ka nõukogude filosoofia kapseldumine endasse. Deborin käsituses pidi nõukogude filosoofia olema küll parteiliselt kriitiline, kuid siiski dialoogis kaasaegse filosoofiaga üldiselt, mistõttu filosoofide ettevalmistus kätkes

⁵⁵ Wetter, *Der dialektische Materialismus*, 156–159; Planty-Bonjour, *The Categories of Dialectical Materialism*, 3–5.

komandeeringuid välismaale, et olla tuttav kaasaegse filosoofiaga ning valmis nõukogude filosoofiat vääriliselt esindama rahvusvahelistel filosoofia-kongressidel. Nüüd aga tõmmati sidemed välismaailmaga järsult koomale.⁵⁶

Kirjeldatud muutuste tulemusel lakkas filosoofia vähegi sisulises mõttes Nõukogude Liidus olemast ning see olukord kestis Stalini isikukultuse ametliku hukkamõistuni 1956. aastal. Neil aastatel filosoofia nime all esitatut ei saa valdavalt pidada filosoofiaks. Ühtlasi kujunes välja võimustruktuur, mis jäi nõukogude filosoofilisele kultuurile omaseks kogu selle olemasolu ajal. Seda iseloomustas filosoofiaelu allutamise kesksete institutsioonide ja nn filosoofilise juhtkonna suunamisele, mis järgnevatel aastatel moodustus nendest filosoofidest, kes olid “valitud” Teaduste Akadeemia liikmeteks, olles selle positsiooni eest reeglina tänu võlgu mõnele sotsiaalsele parteiparaadi ladvikus. Seega kajastusid parteiladvikus toimunud muutused ka filosoofiaelus. Nii on järgnevale ajale iseloomulikud poliitilise juhtkonna otsused konkreetsete filosoofiaelu aspektide kohta, mis võisid aga olla ajendatud sugugi mitte filosoofiast, vaid hoopis võimuvõitlustest juhtkonnas.⁵⁷

1938. aastal avaldati “ÜK(b)P ajaloo lühikursus”, mille oli ette valmistanud partei keskkomitee erikomisjon. See sai stalinismi perioodil marksistlik-leninliku ideoloogilise kasvatustöö “piiblik”. Ka ülikooliharidus sisaldas järgneval ajal kõigil erialadel kohustusliku elemendina selle raamatu tundmaõppimist. Raamatus on peatükk “Dialektilisest ja ajaloolisest materialismist”, mille olevat kirjutanud Stalin isiklikult. Seda teksti käsitati kõne all oleval perioodil marksistliku filosoofia tippsaavutusena ning filosoofia nime all viljeletud tegevus hakkas seisnema selle kirjutise ülistamises ning propageerimises, millele taandus ka filosoofia õpetamine ülikoolides. Ustava leninlasena, kellena ta end esitles, ei saanud Stalin siinkohal mõistagi ignoreerida sellist Lenini poolt väärtustatud marksismi komponenti nagu dialektiline meetod. Kuid selle esitus kõne all olevas tekstis on sedavõrd kokku pressitud, et taandub vaevalt enamale kui teesile olemise dünaamilisusest ning progressiivsetest muutustest nähtuste sisemiste vastuolude mõjul.⁵⁸

⁵⁶ Yakhot, *The Suppression of Philosophy in the USSR (the 1920s and 1930s)*; Bakhurst, *Consciousness and Revolution in Soviet Philosophy*, 47–52; Coplestone, *Philosophy in Russia*, 321–324.

⁵⁷ Van der Zweerde, *Soviet Historiography of Philosophy*, 32–38.

⁵⁸ Josif Stalin, *Dialektilisest ja ajaloolisest materialismist* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952); Erik van Ree, “Stalin as a Marxist Philosopher”, *Studies in East European Thought*, 52 (2001) (Kluwer Academic Publishers), 259–308; Planty-Bonjour, *The Categories of Dialectical Materialism*, 8; Coplestone, *Philosophy in Russia*, 324–328; van der Zweerde, *Soviet Historiography of Philosophy*, 38–39.

Niisugune oli teaduse, hariduse ja filosoofia olukord Nõukogude Liidu ajal, mil Eesti Vabariik annekteeriti NSV Liidu koosseisu. Anneksioonile järgnes sihikindel poliitika Eesti elukorralduse ümberkorraldamiseks Nõukogude Liidus kehtivate põhimõtete alusel, sealhulgas muidugi ka Tartu ülikoolis.⁵⁹ Filosoofia õpetamine läks ülikooli ümberkorralduste käigus loodud teaduskondadeülese marksismi-leninismi kateedri pädevusse. Selle ülesandeks oli õpetada marksismi-leninismi kõigis teaduskondades kohustuslikus korras, toetudes mõistagi “ÜK(b)P ajaloo lühikursusele”. Filosoofia õpetamine toimus siis peatüki “Dialektilisest ja ajaloolisest materialismist” järgi.

Pärast raamatu ilmumist ei olnud teoreetilise ja praktilise filosoofia vallas enam õieti midagi teha ja see ei olnud ka ohutu. Erandiks sai formaalne loogika, sest Stalin otsustas praktilistel kaalutlustel, et nõukogude inimesi tuleb õpetada loogiliselt mõtlema. Seejuures ei soovinud ta tulevases õppekavas näha mitte mingit dialektilist loogikat, vaid lihtsas arusaadavas vormis elementaarloogikat, mistõttu tegi nõukogude filosoofidele ülesandeks kirjutada vastavad õpikud. Peamiseks filosoofilise uurimistöö valdkonnaks kujunes järgnevatel aastatel siiski filosoofia ajalugu. NSVL TA Filosoofia Instituudis asuti ette valmistama mitmekõitelist filosoofia ajaloo ülevaadet, ent peagi selgus, et seegi valdkond polnud kaitstud poliitilise sekkumise eest. 1943. aastal ilmus teose kolmas köide, mis käsitles saksa klassikalist filosoofiat. Raamat võeti esialgu heakskiitvalt vastu ning ilmuda jõudnud kolme köite autorite kollektiivi tunnustati Stalini preemiaga, mis oli kõrgeim võimalik tunnustus tolleaegses Nõukogude Liidus teaduse ja kultuurisfääris. Siis aga suhtumine muutus ja raamatule hakati ette heitma, et selles jagus liialt tunnustust saksa filosoofiale olukorras, kus kodumaa võitleb Saksamaaga elu ja surma peale. Iseäranis olevat üle libisetud vastuolust Hegeli dialektilise meetodi ja tema sotsiaalpoliitiliselt reaktsioonilise, natsionalistliku süsteemi vahel. Liialt olevat esile tõstetud marksismi seost saksa filosoofia traditsiooniga ja liiga vähe traditsioonikatkestust, mille Marx kaasa tõi. Teose kolmas köide korjati müügilt ning raamatukogudest ära ja töö selle väljaande järgmiste köidete kallal katkestati. 1931. aastal võimule saanud “filosoofiline juhtkond” kaotas ajutiselt oma positsioonid. Irooniline on see, et nad tõrjuti võimult kõrvale selle sama süüdistusega, millega nemad olid varem kukutanud Deborini – ebakriitiline suhtumine Hegeli pärandisse.⁶⁰

⁵⁹ Olaf Mertelsmann, “Olla tudeng stalinismi ajal”, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 33 (2004), 132–147.

⁶⁰ Van der Zweerde, *Soviet Historiography of Philosophy*, 67–69.

Teise maailmasõja järel avaldas filosoofiaelule olulisimat mõju alanud külma sõda. See tähendas mõistagi teravat võitlust “ideoloogia rindel”, milles pidid osalema ka nõukogude filosoofid. Suuna andis kätte 1947. aastal korraldatud nn filosoofia diskussioon, mis oli otseselt pühendatud küll jällegi ühele lääne filosoofia ajaloo ülevaatele, kuid käsitles tegelikult üldisemalt seda, mida võimud filosoofialt ootasid. Lääne filosoofe tuli Lenini parteilisuse printsibist juhindudes käsitada mitte üksnes kui mõtlejaid, vaid kui klassivaenlasi. Ajaloos esinenud filosoofilisi õpetusi käsitledes tuli esile tõsta nende sotsiaalseid juuri ja seda, et marksism kujutab kõigi nende suhtes filosoofilise mõtlemise kvalitatiivselt erinevat, kõrgemat astet. Seda ka Hegeli filosoofia kui marksismi-leninismi ühe allika puhul, mida Stalini suunise kohaselt tuli käsitleda aristokraatliku reaktsioonina Prantsuse revolutsioonile ning prantsuse materialismile. Selle asemel, et lõmitada Lääne ees, tuli esile tõsta vene mõtlejate maailmaajaloolist olulisust. See “diskussioon” võimendas veelgi nõukogude filosoofia kapseldumist endasse, st selle Stalini poolt heaks kiidetud käsitusse, selle käsitlemist lahus filosoofiapärandist ning kaasaegsest mittemarksistlikust filosoofiast.⁶¹

Mõistagi sõltus filosoofia viljelemine Eestis sõjajärgsel ajal ning ka pärast Stalini surma tingimustest, mis valitsesid Nõukogude Liidu vaimuelus üldiselt. Stalini järglased võimupüramiidi tipul alandasid mõnevõrra repressioonide määra, millel oli märkimisväärne mõju filosoofilisele kultuurile. Nõukogude filosoofia edasine areng seisnes filosoofiaga tegelemise uute praktikate kujundamises, mis leidis aegamööda aset filosoofilise tegevusvälja diferentseerumise käigus, kuid ei saanud samas otseselt vastanduda juba väljakujunenud kohustuslikele praktikatele, vaid pidid vähemalt formaalselt jääma varasematesse raamidesse. Marksistlik-leninliku filosoofia peamiste koostisosadena käsitati küll jätkuvalt dialektilist ja ajaloolist materialismi, kuid nende põhivaldkondade sees hakati eristama erivaldkondi, mis kummagi katusdistsipliini printsipiidest juhindudes võisid keskenduda mõnele spetsiifilisele probleemide ringile. Nii näiteks toodi sisse dialektilise materialismi erivaldkond, mis sai nimetuse “loodusteaduste filosoofilised probleemid” ja kujutas endast nõukogude vastet teadusfilosoofiale. Selles valdkonnas tegutsev filosoof sai viidata sellele, et juba antud valdkonna paigutusega ametlikus filosoofiadistsipliinide nomenklatuuris on tunnustatud dialektilise materialismi hästituntud aluspõhimõtteid,

⁶¹ Andrei Zhdanov, *Diskussioonil peetud kõne. G. F. Aleksandrovi raamatu “Lääne-Euroopa filosoofia ajalugu” puhul* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952); Ethan Pollock, *Stalin and the soviet Science Wars* (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2006), 15–40; van der Zweerde, *Soviet Historiography of Philosophy*, 40, 69–71, 74–76; Coplestone, *Philosophy in Russia*, 329–330.

mistõttu võib neid vaikivalt eelduseks võttes keskenduda otseselt spetsiifilistele teadusfilosoofilistele küsimustele.⁶²

Filosoofilise kultuuri tulevase muutumise algeid kätkes teatud mõttes endas juba stalinismi lõpuperioodil välja kujundatud situatsioon filosoofiaelus. Nagu öeldud, oli Ždanov seadnud ülesande astuda aktiivsesse vastasseisu kaasaegse “kodanliku” filosoofiaga, mis pidi seisnema selles, et vastavates publikatsioonides paljastatakse erinevate mittemarksistlike filosoofiate idealistlik loomus ning see, kuidas need teenivad kodanluse klassihuve. Kuid niisugust võimude suunist sai kasutada ka selleks, et legitimeerida süvenemist kaasaegsesse mittemarksistlikku filosoofilisse mõttesse. Kui nüüd režiimi surve peale Stalini isikukultuse ametlikku hukkamõistu lödvenes, said hakata ilmuma kirjutised, milles kodanliku filosoofia kriitika sildi varjus tutvustati tõetruult kaasaegset mittemarksistlikku filosoofiat, vahel aga õnnestus tegeleda ka selle sisulise analüüsiga. See trend leidis tuge nõukogude filosoofia ettevaatlikest püüetest taas luua sidemed rahvusvahelise filosoofiaeluga. See sai muidugi toimuda üksnes poliitilise juhtkonna loal ning suuniseaga näidata marksistliku filosoofia üleolekut mittemarksistlikest õpetustest. Esimeste niisuguste kontaktide puhul ei jätnud lääne kommentaatorid aga märkimata, et nõukogude filosoofidel ei paista olevat õrna aimugi kaasaegse filosoofia probleemikäsitlustest, mida nad kritiseerivad. Niisugune olukord ei saanud ka poliitilist juhtkonda rahuldada ning järgnevatel aastatel võeti ette konkreetseid samme, et Nõukogude Liitu esindaksid kompetentsed filosoofid. Selleks tuli muidugi luua vastavad tingimused ja avardada spetsialistide tegevusvabadust. Järgnevatel aastakümnetel, kuni Nõukogude režiimi lõpuni, nõukogude spetsialistide professionaalsus tõesti järk-järgult kasvas, mida tunnistati ka läänes.⁶³

Teiseks innovaatiliseks osutunud algatuseks kujunes Ždanovi poolt aktualiseeritud küsimus, milline on marksismi vahekord oma eelkäijatega, eelkõige Hegeliga.⁶⁴ Ülesanne kirjutada lõpuks marksistliku filosoofia tõetruu ajalugu ärgitas aga järele mõtlema marksistliku filosoofia loomuse üle üldiselt. Selles vallas on iseloomulik ja oluliste järeldemitega nõukogude filosoofi Evald Iljenkovi (1924–79) juhtum.⁶⁵ Ta oli 1953. aastal kaitsnud väitekirja, mis tegeleski dialektikaga Karl Marxi teostes. Asunud

⁶² Loone, “Eesti filosoofia ida ja lääne piiril”, 137–138.

⁶³ Van der Zweerde, *Soviet Historiography of Philosophy*, 130–132.

⁶⁴ Samas, 123–126, 133.

⁶⁵ Evald Il'enkov, Valentin Korovikov, *Strasti po tezisam o predmete filosofii (1954–1955)*, toim Elena Illesh (Moskva: Izdatel'stvo “Kanon+”, 2016); Bakhurst, *Consciousness and Revolution in Soviet Philosophy*, 5–24, 135–174.

seejärel tööle Teaduste Akadeemia Filosoofia Instituudis luges ta samal ajal Moskva ülikooli filosoofiateaduskonnas erikursust, mis oli pühendatud uurimisloogikale Marxi peateoses “Kapital”. Lähtekohaks oli ta võtnud Lenini poolt “Filosoofilistes vihikutes” tehtud märkuse, et kuigi Marx pole jättnud järeltulijatele loogikat suure algustähga, on ta ometi jättnud meile loogika väikese algustähga.⁶⁶ Lenin pidas silmas seda, et kuigi Marxi pärandis pole niisugust dialektikateost nagu Hegeli “Loogika teadus”, siis on marksistidel ometi võimalik uurida ja õppida sellest dialektilisest käsitlusviisist, mida Marx on rakendanud oma “Kapitalis”. Seda Iljenkov tegigi, demonstreerides, et “Kapitalis” rakendatud meetod, mida Marx nimetas dialektiliseks, on võrreldamatult komplitseeritum ja subtiilsem sellest, mida dialektika nime all esitati ametlikes õpikutes. Selline uurimisuund oli töökavva võetud juba Deborini koolkonnas enne seda, kui see “menševismi harrastava idealismina” hukka mõisteti. Seda silmas pidades võiks niisiis väita, et uus filosoofide põlvkond jätkas sealt, kus marksistlik-leninliku filosoofia arendamine veerand sajandit varem oli vägivaldselt katkestatud. 1954. aastal esitas Iljenkov koos kolleegiga Moskva ülikooli filosoofiateaduskonnas teesid, mis käsitlesid filosoofia ning eriteadusliku teadmise vahekorda nende ajaloolises arengus. Need kandsid sõnumit, et marksistlikku filosoofiat kui teadust dialektika seadustest tuleks mõista mitte teadusena “maailmast tervikuna”, nagu oli nõukogude filosoofia-kirjanduses tavaks saanud, vaid teadusena just teadusliku mõtlemise seaduspärasustest. Üksnes selle kaudu, uurides teoreetilisele mõtlemisele iseloomulikke tunnetusprotsesse, millest peamised on liikumine abstraktselt konkreetsele ning ajaloolise ja loogilise lähenemise seostamine, saab filosoofia kaudselt käsitleda ka olemise kõige üldisemaid karakteristikuid, kuna marksistliku tunnetusteooria järgi on mõtlemine ju olemise peegeldus. Eespool osutatud Lenini märkust loogika, dialektika ja tunnetusteooria kokkulangemisest tuli tema arvates mõista nii, et marksistlik dialektika ei olegi midagi muud kui dialektiline loogika ja tunnetusteooria. Selline käsitlus on lähedane pigem Lukacsile kui Deborinile.

Need seisukohad olid inspireerivad paljudele tudengitele, kes hakkasid end käsitama “gnoseoloogilise suunana” filosoofias, mida nad vastandasid seni domineerinud “ontoloogilisele suunale”, mis eeldas mingit looduse dialektikat. Loodus tuli jätta loodusteaduste uurida. On iseloomulik, et filosoofia uuenemine algas just ülikooli keskkonnast – selle kasvupinnaseks sai olla üksnes uus põlvkond, kuna varasem filosoofide põlvkond oli 1930. aastate repressioonide käigus suures osas füüsiliselt hävitatud, üksikud ellujäänud

⁶⁶ Lenin, *Teosed*, kd 38, 311.

olid aga surmani ära hirmutatud. Iljenkovi tudengitest austajatest võrsus hiljem mitmeid, seejuures üsna eriilmelisi nn Iljenkovi koolkondi. Kuid tookord torkas esmajoones silma nende seisukohtade lahknevus Engelsi dialektikamääratlusest, mille kohaselt on dialektika teadus mitte üksnes mõtlemise, vaid ka looduse ning ühiskonna arenemise kõige üldisematest seadustest. See tegi ärevaks “filosoofilise juhtkonna”, kes oli varmas sellest kõrgemale poole ette kandma. 1955. aastal saadetigi Moskva ülikooli filosoofiateaduskonda NLKP KK komisjon asja uurima ning viimane jõudis järeldusele, et Iljenkovi teeside näol on tegemist “menševismi harrastava idealismi retsidiiviga”, “puhta mõtlemise” lahutamisega praktikast ning partei poliitikast ja järelkult marksismi moonutamisega. Teaduskond oli sunnitud Iljenkovi õppetöölt kõrvaldama, kuid erinevalt Stalini ajast jäi talle alles võimalus töötada edasi TA Filosoofia Instituudis. Iljenkov arendas oma hegeliaanlikus Marxi-tõlgenduses välja teatud laadi dialektilise loogika, mis leidis piiratud määral poolehoidjaid. Seevastu tema üldisem suundumus hüljata dialektika ontoloogiline tõlgendus ja käsitada filosoofiat epistemoloogiana, sai järgnevatel aastakümnetel hoopis mõjukamaks.⁶⁷

Nagu öeldud, mõjus nõukogude vaimuelule iseäranis pinget alandavalt Stalini isikukultuse ametlik hukkamõistmine 1956. aastal. Selle üheks avalduseks filosoofia vallas sai suundumus hüljata senine marksistlik-leninliku filosoofia esitus, mis järgis täht-tähelt “ÜK(b)P ajaloo lühikursuse” peatükki “Dialektilisest ja ajaloolisest materialismist”. Et stalinism mõisteti hukka kui kõrvalekalle ehtsast marksismist-leninismist, asuti toetuma marksismi-leninismi klassikute autoriteedile, sealhulgas sellisele allikale nagu Lenini “Filosoofilised vihikud”, mis nüüd lisati iseseisva teosena Lenini kogutud teoste väljaandesse. Stalini filosoofiakäsitlus, iseäranis tema dialektikakäsitlus, oli siitpeale kriitikale avatud. Kuid režiimile ja ajastule omaselt tehti seda kampaanialikult, varasema aja hinnanguid vastupidiselt hinnates – kui Stalin oli “rehabiliteerinud” formaalse loogika ja seisnud selle laialdase õpetamise eest, siis nüüd heideti talle ette dialektilise loogika unarusse jätmist ja selle distsipliini arendamine kuulutati esmajärguliseks ülesandeks. Kategooriate teema kuulus aga just dialektilise loogika käsitlusvaldkonda ning nii tõstetigi senise nõukogude filosoofiakäsitluse suure puudujäägina esile seda, et fundamentaalsed dialektikakategooriad pole leidnud sügavuti minevat ja reaalse eluga seonduvat analüüsi. Sellega seoses rehabiliteeriti ka Hegel ning tema dialektilise meetodi käsitlemine ning mõisteti hukka Stalini suhtumine Hegeli pärandisse. Stalinismi perioodi lõppemise märgina võib käsitleda sedagi, et peale peaaegu kolmekümneaastast vaheaega sai

⁶⁷ Il'enkov, Korovikov, *Strasti po tezisam o predmete filosofii (1954–1955)*.

Deborin taas avaldada oma raamatuid, sealhulgas kirjutisi, mis olid varem hukka mõistetud.⁶⁸

Neile muutustele vaatamata jäi ka järgnevatel Nõukogude võimu aastatel marksistlik-leninliku filosoofia ametlik tõlgendus põhijoontes siiski selliseks, millisena see Stalini ajal oli välja kujunenud. Selle püsimise järele valvas samal ajal kujunenud “filosoofiline juhtkond”, kes koos oma seljatagusega poliitilise võimu struktuurides jäi mõjukaks kuni nõukogude aja lõpuni. Olemata ise innovatsiooniks suutelised, seisid stalinistlikud filosoofiaakadeemikud senise ametliku marksismi-leninismi doktriini kaitsel ja suhtusid juba ette ülimalt kahtlustavalt igasugustesse katsetesse seda doktriini uuendada. Kuid intellektuaalse vabaduse mõningase avardumise tingimustes tõusid nõukogude filosoofilises kultuuris järgneval ajal ametliku võimuhierarhia kõrvale Iljenkovi-sarnased mitteametlikud autoriteedid, kelle ümber kujunes ametlikule suunale vastanduv filosoofiline kultuur.⁶⁹

Mihhail Makarov ja diskussioon filosoofiakategooriate üle

Kuigi otsus luua Tartu Riiklikus Ülikoolis filosoofia kateeder tehti juba 1946. aastal, hakkas see järjepidevalt tööle alles 1951. aasta septembrist. Seda asusid üles ehitama Leningradist sisse toodud neli õppejõudu, kelle seas oli Mihhail Makarov. Erinevalt teistest oli tema kasvanud Eestis, siin gümnaasiumihariduse omandanud ja valdas eesti keelt. Kateedri sünd langes EKP 1950. aasta kurikuulsa märtsipleenumi järgsesse aega. Teised kolm uustulnukat sekkusid sedavõrd aktiivselt ja omakasupüüdlikult kodanlike natsionalistide vastasesse kampaaniasse, et asi päädis kateedri õppejõudude koosseisu väljavahetamisega.⁷⁰ Sellega seoses töötas Makarov mõnda aega marksismi-leninismi aluste kateedris. Niisiis oli algus vaevaline ning 1950. aastaid tuleb pidada Tartu nõukogudeaegses ülikoolifilosoofias veel ettevalmistavaks perioodiks – juba õppejõudude koosseisu nappus ning järjepidevuse puudumine selles, eelkõige aga tegevusvabaduse ahtad piirid ei võimaldanud sel ajal veel filosoofilisel teadmiskultuuril kujuneda. Tingimused hakkasid muutuma, nagu öeldud, peale 1956. aasta sündmusi. Sellest aastast alates hakati filosoofiat iseseisva õppeainena õpetatama kõikides Tartu Riikliku Ülikooli teaduskondades. Filoloogidele ja ajaloolastele õpetati lisaks veel kohustusliku ainena filosoofia ajalugu. Nende

⁶⁸ Planty-Bonjour, *The Categories of Dialectical Materialism*, 9–11.

⁶⁹ Van der Zweerde, *Soviet Historiography of Philosophy*, 42–50; Loone, “Eesti filosoofia ida ja lääne piiril”, 138–146.

⁷⁰ Lembit Raid, *Vaevatee. Tartu Ülikool kommunistlikus parteipoliitikas aastail 1940–1952* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1995), 210–227, 236–248.

muutustega seoses hakkas õppejõudude koosseis TRÜ filosoofia kateedris järjepidevalt kasvama.⁷¹

Tänu sellele stabiliseerus 1960. aastate alguseks kateedri õppejõudude suhteliselt arvuka liikmeskonnaga tuumik, mille võiks tinglikult jagada kahte rühma. Esimese moodustasid inimesed, kes olid oma filosoofilise kvalifikatsiooni saanud väljaspool Eestit, kas Leningradi ülikooli filosoofiateaduskonnas, nagu Mihhail Makarov, Rem Blum (1925–89, filosoofia õppejõud Tartu ülikoolis 1951–89, alates 1977. aastast professor), Leonid Stolovitš (1929–2013, filosoofiaõppejõud Tartu ülikoolis 1953–94, alates 1967. aastast professor), Aleksandra Gorjatšova (1925–2009, Tartu ülikooli õppejõud 1964–9), või parteiharidussüsteemi mõnes kõrgemas õppeasutuses, nagu Jaan Rebane (1924–93), kes lõpetas 1950. aastal ÜK(b)P KK Kõrgema Parteikooli Moskvast.⁷² Oma kitsama spetsialiteedi leidsid nad enamasti mõnes nõukogude filosoofia distsipliinide traditsioonilisse nomenklatuuri jäävas valdkonnas, kuigi selle uuendustele avatumas osas. Peaaegu nõukogude perioodi lõpuni olid kateedrijuhatajateks just selle rühma esindajad. Teise rühma moodustasid mõnevõrra nooremad inimesed, kes olid lõpetanud kõrgkooli mõnel mittefilosoofilisel erialal, enamasti Eestis, ja omandanud filosoofilise kvalifikatsiooni filosoofiakateedri koostatud individuaalprogrammi ning kateedri aspirantuuri kaudu.⁷³ Oma hariduskäigust tulenevalt olid individuaalprogrammi alusel filosoofiat õppinud aspirantide jaoks loomulikuks spetsialiseerumise vallaks selle teadusala filosoofilised probleemid, kus nad olid saanud oma esimese hariduse. Siia rühma kuulusid näiteks füüsikataustaga Lembit Valt (1934–2008) ja Vladimir Hütt (1936–97), bioloogia taustaga Tõnis Loit (1929–2006) ja Toomas Sutt (1938–94), keemia taustaga Rein Vihalemm (1938–2015) ja Leo Näpinen (sünd 1948) jt. Kuna järgnevatel aastatel täienes õppejõudude koosseis valdavalt just sel teel, paigutus enamiku kateedri liikmete tegevus valdkonda, mida ametlikult nimetati “loodusteaduste filosoofilisteks probleemideks”.⁷⁴ See oli nõukogude filosoofia evolutsiooni käigus võimalikuks saanud, kuid sugugi mitte enesestmõistetav valik, mis tehti ajal, mil Makarov oli kateedrijuhataja.

⁷¹ Rem Blum, “Kafedra filosoofia TGU v sovetskiï period”, *TRÜ toimetised*, vihik 630, 141–159 (142–144); Loone, “Eesti filosoofia ida ja lääne piiril”, 131–132.

⁷² Loone, “Eesti filosoofia ida ja lääne piiril”, 132–133.

⁷³ Ehkki filosoofiakateedri juurde oli loodud kraadiõppe süsteem aspirantuuri näol, siis hoidus kateeder Leonid Stolovitši sõnul teadlikult kaitsmisnõukogu moodustamisest, et mitte pakkuda ainupartei kohalikele aparaaditöötajatele võimalust ehtida end teaduskraadiga filosoofias, mis oli Nõukogude Liidus levinud praktika. Vt Leonid Stolovitš, *Kohtumised elu radadel* (Tallinn: Ilo, 2006), 78–79.

⁷⁴ Loone, “Eesti filosoofia ida ja lääne piiril”, 137–138; Maie Rimmel, “Teaduslikust uurimisprogrammist “Baer ja Darwin””, *Schola biotheoretica*, 43 (2017), 13–79 (39).

Ta ise süvenes tol ajal küll traditsioonilisemasse dialektikakategooriate teemasse, mis oli aga marksistliku filosoofia raames, nagu eespool käsitletud, ajalooliselt tugevalt “laetud” valdkond. Hegeliaanliku pärandina oli see olnud juba marksismi tekkeajast peale pingestatud suhtes õpetuse positivistliku suundumusega. Sellest pingest lahvatas terav vastasseis, kui Deborini koolkond tegi Nõukogude võimu lätetel algust marksistlik-leninliku dialektilise materialismi konstrueerimisega. Nende püüd pookida hegeliaanlik mõistestik materialistliku ontoloogia külge pörkus nn mehhanistide ägedale vastuseisule. 1930. aastate alguses need diskussioonid küll lõpetati, seda aga mitte mingit laadi filosoofilise lahendusega, vaid stalinistliku ortodoksia autoritaarse kehtestamisega, mis kujutas endast “dialektika” ja “materialismi” pelgalt välist ja lihtsustatud kombinatsiooni. Hegeli dialektika kui marksismi allika mõtestamine filosoofia ajaloo alases nõukogude kirjanduses oli 1940. aastatel pälvinud parteilise hukkamõistu. Ning just asja oli Iljenkovi Hegelist inspireeritud dialektikakäsitlus saanud parteilise hurjutamise osaliseks.⁷⁵

Sellel taustal võib dialektika kategooriate üle peetud diskussiooni taas ellu ärkamist pidada Hruštšovi sulaaja ilminguks filosoofias. Kategooriate süsteem kujunes sestpeale nõukogude filosoofialiteratuuris üheks püsivalt käsitletud teemaks.⁷⁶ Et Makarovi huvi keskendus algusest peale just kategooriate temaatikale, võiks olla märgiks, et ta taotles nõukogude filosoofia uuendamist. Oma rolli mängis selles arvatavasti ka tema seos Leningradi ülikooli filosoofiateaduskonnaga – õppis ta seal küll stalinismi kõrgperioodil, mil õpetamise tase oli tugevasti alla käinud.⁷⁷ 1951. aastal sai Leningradi ülikooli filosoofiateaduskonna dekaaniks aga Vassili Tugarinov (1898–1978), kes paistis nõukogude filosoofia raames silma uuenduslike algatustega. Tema 1956. aastal ilmunud raamat “Dialektilise materialismi kategooriate vahekord” oli esimesi, kus seda teemat stalinismijärgsel ajal süstemaatiliselt käsitleti, ning mitmete lääne kommentaatorite hinnangul sellel teemal kõige märkimisväärsem.⁷⁸ Rem Blum on meenutanud, et TRÜ filosoofiakateedris toimus 1950. aastail arutelu Tugarinovi kategooriate-käsitluse üle.⁷⁹

⁷⁵ Scanlan, *Marxism in the USSR*, 106–107.

⁷⁶ Samas, 107–111.

⁷⁷ Stolovitš, *Kohtumised elu radadel*, 59–63.

⁷⁸ Planty-Bonjour, *The Categories of Dialectical Materialism*, 24, 51–53; Scanlan, *Marxism in the USSR*, 108.

⁷⁹ Blum, “Kafedra filosoofii TGU v sovetškiĭ period”, 143.

Kategooriate-diskussiooni esimesest kümnendist leiab ülevaate G. Planty-Bonjour'i ja F. Rappi töödest.⁸⁰ Nad märgivad, et kuigi enamik nõukogude filosoofe olid vastupidisel seisukohal, leidus sel perioodil ka üksikuid marksismi-leninismi esindajaid, kelle silmis polnud taotlus luua Hegeli "Loogika teaduse" eeskujul dialektilise materialismi kategooriate süsteem marksismiga ühendatav. Eelkõige seetõttu, et lisaks juba Platonist ja Aristotelesest peale viljeletud refleksioonile mõtlemise kategooriaalse instrumentaariumi üle taotles Hegeli kategooriate-õpetus midagi enam – olla süsteem, st kategooriate üksteisest paratamatu tulenemise kaudu rangelt põhjendatud tervikseos. Kõige silmapaistvamaks autoriks, kes pidas sellist arusaama kategooriate-süsteemist marksismiga kokkusobimatuks, oli Tbilisi ülikooli loogikaprofessor Konstantin Bakradze (1898–1970). Ta lähtus sellest, et erinevalt Hegelist ei samasta marksism mõtlemist ja olemist. Kui nii, siis on nõukogude filosoofiakirjanduses tavapärane jutt sellest, et kategooriad võivad vastandlikkuse mõjul arenedes üksteiseks üle minna ja seejuures paratamatu seose moodustada, hegeliaanlik eksitus. Midagi niisugust võib väita protsesside kohta looduses, kuid neid omadusi pole alust mõistetele üle kanda. Kui olemine kätkeb endas vastandeid ja mõtlemine on olemise peegeldus, siis ei tähenda see, et mõtlemine võiks kätkeada endas vasturääkivust. Vasturääkivuse lubamatuse printsiip on igasuguse tõese mõtlemise printsiip, ka dialektilise mõtlemise. Dialektiline loogika ei ole mingi teine loogika liik formaalse loogika kõrval. See pole üldse loogika, vaid nimetus dialektilisele ontoloogiale ehk dialektilisele materialismile. Need Bakradze seisukohad paistsid muidugi olevat ilmses vastuolus Lenini dialektika käsitlusega "Filosoofilistes vihikutes", sealhulgas tema väitega loogika, dialektika ja tunnetusteooria kokkulangemisest. Bakradze asus aga seisukohale, et loogika, dialektika ja tunnetusteooria on siiski kolm erinevat asja, kuid vastuolu Leniniga sellega ei tekkivat, sest kui viimane väitis nende kokkulangevust Marxi "Kapitalis", siis olevat ta pidanud silmas üksnes seda, et nii suurepärasest teoses leiavad rakendamist kõik kolm.⁸¹

Nõukogude filosoofide enamik tõttas sellise kriitikaga silmitsi seistes rõhutama, et taotletakse mõistagi üksnes kategooriate vahekordade selgitamist, mitte mingit suletud tervikseost. Kuid kategooriate subordineerimine

⁸⁰ Planty-Bonjour, *The Categories of Dialectical Materialism*; Friedrich Rapp, "Das Kategoriensystem des Dialektischen Materialismus: Argumente und Perspektiven", *Studies in Soviet Thought*, 7:2 (1967), 101–129.

⁸¹ Konstantin Bakradze, *Izbrannye filosofskie trudy*, vol. 2, toim É. I. Kodua (Tbilisi: Izdatel'stvo Tbiliskogo Universiteta, 1973), 429–445; Planty-Bonjour, *The Categories of Dialectical Materialism*, 53–65; Rapp, "Das Kategoriensystem des Dialektischen Materialismus", 101–105.

arenevaks süsteemiks olevat siiski vajalik, sest üksnes nii saavat välja tuua filosoofiakategooriate kogu rikka sisu. Vaid kategooriate süsteemse seose abil olevat objektiivne tegelikkus oma seostes adekvaatselt käsitletav, kuna ka maailm on seostatud tervik. Samas täitmaks heuristilist funktsiooni pidi kategooriate süsteem olema küll sidus, aga ka piisavalt paindlik.⁸²

Seda küsimust puudutades nendib Makarov, et dialektilise materialismi süsteemitaotlus, mis väljendub kategooriate subordinatsioonis, on nõukogude filosoofilises kirjanduses hästi põhjendatud, asetab seda väites aga sõna süsteem jutumärkidesse. Nii paistab ta mõista andvat, et õigupoolest võib mõnda mitte niivõrd süsteemi kui kategooriate kindlat seost, järgnevust ja subordinatsiooni. Ta eelistab kõnelda mitte süsteemist, vaid süstematiseerimisest, mis on tema sõnul õigustatud niivõrd, kui on püüdlusväärne anda oma vaadetele deduktiivne, rangelt loogiline esitus, omalaadi osaline “aksiomatiseeritus”, jätab aga samas mainimata, kas ta ise seda püüdlust jagab. Küll tõstab ta esile kategooriate süstematiseerimise tarvilikkust filosoofia õpetamises. Nii asub Makarov kategooriate süstematiseerimise küsimuses üsna ettevaatlikule seisukohale, märkides, et seda teemat on veel vähe käsitletud ja et vähemasti teadmiste kaasaegse taseme juures ei pea ta seda probleemi ühetähenduslikult lahendatavaks.⁸³

Kui aga pidada kategooriate süsteemi taotlust filosoofia-alase tegevuse üheks legitiimseks sihiks, siis tuli järgmisena muidugi vastata küsimusele, kuidas see süsteem peaks välja nägema: milline kategooria peaks olema fundamentaalsena süsteemi ülesehituse lähtekohaks ning millisest printsiibist juhindudes tuleks seda süsteemi arendada.⁸⁴ Tugarinov näiteks võttis kategooriate süstematiseerimisel materialistile ootuspäraselt lähtekategooriaks mateeria kui tegelikkuse olemusmääratluse. Seda mõistet avades tõstis ta mateeria iseloomuliku karakteristikuna esile substantsionaalsust, ja see on käsitlus, millega läheb kaasa ka Makarov.⁸⁵ Nii toimides lisavad nad Lenini minimalistlikule mateeriakäsitlusele “Materialismis ja empirokrititsismis” olulise sisulise tunnuse ja niisugust käsitlust võib mõista

⁸² Planty-Bonjour, *The Categories of Dialectical Materialism*, 42–53; Rapp, “Das Kategoriensystem des Dialektischen Materialismus”, 106–107.

⁸³ Mihhail Makarov, “O sistematizatsii kategorii dialekticheskogo materializma”, *TRÜ toimetised*, vihik 124 (1962), 3, 9; Mihhail Makarov, *Materialistliku dialektika kategooriad* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963), 21; Mihhail Makarov, *Materialistliku dialektika kategooriad*, teine, täiendatud trükk (Tallinn: Eesti Raamat, 1973), 33.

⁸⁴ Rapp, “Das Kategoriensystem des Dialektischen Materialismus”, 108–129.

⁸⁵ Vasilii Tugarinov, *Sootnoshenie kategorii dialekticheskogo materializma* (Leningrad, 1956), 49–50; Planty-Bonjour, *The Categories of Dialectical Materialism*, 89–91; Mihhail Makarov, “Mateeria mõiste ja maailma ühtsus”, *Mateeria ja teadvus*, teine, täiendatud trükk (Tallinn: Eesti Raamat, 1970), 12–16.

ka vihjena sellele, et too kanoniseeritud materiamääratlus vajab täiendamist.⁸⁶ Tugarinov pani sellega ühtlasi aluse nn Leningradi dialektilise materialismi koolkonnale, mis vastandina Moskva Iljenkovist inspireeritud gnoseoloogilisele käsitlusele seadis eesmärgiks marksistlik-leninliku ontoloogia ülesehitamise, lähtudes filosoofiliselt sisukast materiakäsitusest.⁸⁷ V. Tugarinov taotleski oma kategooriate-süsteemiga tegelikkuse enda ontoloogilise struktuuri esitamist. Ta liigitas kategooriad substantσιαalseteks (olemine, loodus, materia, nähtumus jt), atributiivseteks (liikumine, ruum, aeg jt) ja relatsioonilisteks (kvantiteet-kvaliteet-hüpe, sisu-vorm jt). Nende kategooriarühmade vaherkorda määratles ta subordinatsioonina – substantσιαalsed kategooriad väljendavad tegelikkuse kõige fundamentaalsemat tasandit ja on primaarsed atributiivsete ning relatsiooniliste kategooriate suhtes. Atributiivsed kategooriad on fundamentaalsemad kui relatsioonilased, kuna relatsioonid eeldavad substantside ja atribuutide olemasolu. Ka kolme põhirühma sees on tegemist subordinatsiooni suhetega.⁸⁸

Muidugi kohtas Tugarinovi käsitlus kriitikat ja üheks etteheitteks oligi see, et siin on kategooriad taandatud üksnes ontoloogilisele tähendusele, ilma et oleks käsitletud nende epistemoloogilist, metodoloogilist ja loogilist külge. Kriitikud kvalifitseerisid tema positsiooni tagasipöördumisena Kanti-eelsesesse ontoloogiasse. Tõele au andes omistab Tugarinov kategooriatele nii ontoloogilise, gnoseoloogilise, metodoloogilise kui ka loogilise funktsiooni, võib aga möönda, et kolme viimast ei ole ta kuigi märkimisväärselt läbi töötanud.⁸⁹

Nende kahe koolkonna poleemikas paistab Makarov otsivat vahepealset, vastandust vältivat seisukohta. Seejuures ei saanud ta mitte puudutada küsimust, kuidas tuleks mõista seda kurikuulsat leninlikku vormelit loogika, dialektika ja tunnetusteooria ühtelangemisest.⁹⁰ Ta väidab, et ühtelangemist peab mõistma “dialektiliselt”, st seosena, mis kätkeb endas ka erinevust: “Ontoloogia ja gnoseoloogia erinevus on erinevus samasuse rüpes. Olemise arenemise üldised seadused (mille tundmaõppimine on dialektika ontoloogiliseks funktsiooniks) ja tunnetustegevuse seadused (mille tundmaõppimine on dialektika gnoseoloogiliseks ja loogiliseks

⁸⁶ Scanlan, *Marxism in the USSR*, 62–70.

⁸⁷ Vesa Oittinen, “Ontologism in Soviet Philosophy: Some Remarks”, *Studies in East European Thought*, 73 (2020), 205–217; Planty-Bonjour, *The Categories of Dialectical Materialism*, 24–25.

⁸⁸ Tugarinov, *Sootnoshenie kategorii dialekticheskogo materializma*; Planty-Bonjour, *The Categories of Dialectical Materialism*, 51–53.

⁸⁹ Tugarinov, *Sootnoshenie kategorii dialekticheskogo materializma*, 21.

⁹⁰ Planty-Bonjour, *The Categories of Dialectical Materialism*, 59–65; Thomas Blakeley, *Soviet theory of knowledge* (D. Riedel Publishing Company, 1964), 19–27.

funktsiooniks) langevad oma olemuses kokku. Seda pole vaja tõestada. Ontoloogia kui teooria lähtub üldistest gnoseoloogilistest printsiipidest, olles nende rakenduseks. Tunnetuse seadusi, mõtlemise loogilist aparati saab tundma õppida üksnes nende tööprotsessis, tegelikkuse tunnetamise käigus. Kuid olulised erinevused on jätkuvalt alles.⁹¹ Ta osutab sellele, et kuigi suuremal osal dialektika kategooriatest on nii ontoloogiline kui ka gnoseoloogiline funktsioon, leidub ka kategooriaid, mis on omased üksnes ontoloogiale, epistemoloogiale või loogikale.⁹² Samas toonitab ta justkui gnoseoloogilise suunale vastu astudes, et marksistlik filosoofia ei taandu üksnes “gnoseoloogiale”.⁹³ “Dialektika absoluutne samastamine tunnetusteooriaga võib viia ainult kahele tulemusele: kas tunnetusprotsessi ontologiseerimisele ja identifitseerimisele kogu objektiivse maailmaga (Schelling, Hegel) või siis filosoofia positivistlikule lahutamisele teaduste metodoloogias ning filosoofia kui teadusliku maailmavaate eitamisele.”⁹⁴

Dialektika kategooriaid süstematiseerides on Makarov eelistanud Tugarinovist erinevat lähenemist: esiteks dialektika nn põhilisi seadusi väljendavad kategooriad, teiseks struktuuri väljendavad kategooriad, kolmandaks determinismikategooriad.⁹⁵ Filosoofiakategooriate käsitlemisele stalinismijärgsel ajal ongi iseloomulik, et nõukogude filosoofiline kultuur võimaldas nüüd diskuteerida erinevate süsteemide ja süstematiseerimise printsiipide üle. Seetõttu ei jäänud kerkimata ka küsimus, kas selles valdkonnas peaks taotlema konsensust või on marksistlik-leninliku filosoofia raames vastu võetav ka erinevatest lähtekohtadest ja printsiipidest tulenev kategooriasüsteemide mitmekesisus. Selles küsimuses eelistavad nii Makarov kui ka Tugarinov selgelt viimast valikut, rõhutades lõplikkusele pretendeeriva süsteemi taotlemise asemel dialektika kategooriate lõputut mitmepalgelisust ja paindlikkust, mistõttu saavad erinevad süstematiseerimise katsed hõlmata vaid piiratud hulka kategoriaalseid seoseid, mis just antud süstematiseerimisprintsiibi seisukohalt esile tõusevad.⁹⁶ Ka siin võiks näha

⁹¹ Makarov, “O sistematizatsii kategorii dialekticheskogo materializma”, 4.

⁹² Samas, 4–8; Mihhail Makarov, *Slozhnost' i variativnost' kategorii dialektiki* (Leninigrad: Nauka, 1988), 63–65.

⁹³ Makarov, “O sistematizatsii kategorii dialekticheskogo materializma”, 2–4; Makarov, *Slozhnost' i variativnost' kategorii dialektiki*, 39–40, 65.

⁹⁴ Makarov, *Materialistliku dialektika kategooriad*, teine, täiendatud trükk, 13.

⁹⁵ Makarov, “O sistematizatsii kategorii dialekticheskogo materializma”; Makarov, *Materialistliku dialektika kategooriad*; Makarov, *Materialistliku dialektika kategooriad*, teine, täiendatud trükk.

⁹⁶ Makarov, “O sistematizatsii kategorii dialekticheskogo materializma”, 9; Makarov, *Slozhnost' i variativnost' kategorii dialektiki*, 177; Tugarinov, *Sootnošenje kategorii dialekticheskogo materializma*, 19–22.

Hruštšovi sulaaja avaldust nõukogude filosoofilises kultuuris – ohjad on veidi lõdvemale lastud ja lubatakse mõningast pluralismi absoluutse autoriteediga markeeritud piiride sees. Nende piiride raames sai nüüd taas pidada diskussioone, mis ei taandunud enam ideoloogilisele nõiajahile, ehkki varasemal perioodil välja kujundatud võimustruktuur ja ideoloogiline järelevalve polnud kuhugi kadunud.⁹⁷

Kategooriate süsteemi üle käiva diskussiooni käigus heideti Tugarinovi ette, et tema käsitlus struktureerib maailma staatiliselt asjadeks, omadusteks ja suheteks, mistõttu jääb vaateväljast välja olemisele omane protsessuaalsus. Prevaleeriv nn gnoseoloogiline suund asus seisukohale, et see oluline puudus on ületatav, kui võtta kategooriate süsteemi ülesehituse lähtekohaks mitte tegelikkuse subjektist sõltumatu ontoloogiline struktuur, vaid maailma tunnetusprotsess selle ajaloolises arengus. Just seda olevat silmas pidanud ka Lenin, kui ta rääkis loogika, dialektika ja tunnetusteooria ühtelangemisest.⁹⁸ Ehkki Makarov Tugarinovi selles küsimuses otseselt ei kritiseeri, on ka tema lähenemine mõtlemise kategoriaalsele struktuurile rõhutatult ajalooline. See on marksisti-leninisti puhul ka ootuspärane, sest vajadust käsitleda kategooriaid ajalooliselt olid ju rõhutanud nii Engels kui ka Lenin. Klassikuid järgides lähtub Makarov arusaamast, et mõtlemine on ajalooliselt areneva ühiskondliku praktika funktsioon ning sellisena ka ise ajalooline. Ta tõstab olulisena esile, et antud protsessis kujunevad välja mõtlemise erinevad tasandid, mille seas kõrgeim on kategoriaalse mõtlemise tasand. Kuid ta rõhutab seejuures eriti vastastikkuse mõju ajaloolist dünaamikat mõtlemise eri tasandite vahel. Alates uusajast on filosoofia kategooriad mõistagi iseäranis mõjutatud eriteaduslike mõistesüsteemide kujunemisest. Makarovi käsitluse eripära ongi selles, et tema kategooriate analüüs ei piirdu filosoofiamõistetega, vaid püüab hõlmata kategoriaalse mõtlemise vastastikust toimet mõtlemise teiste tasanditega. Lenini “Filosoofiliste vihikute” vastavat näpunäidet järgides püüab Makarov selle protsessi mõtestamisel hõlmata eriteaduste tulemuste laia spektrit. Iseäranis olulise rolli omistab ta seejuures kategooriaid väljendavate sõnade keeleajaloolisele ja terminoloogia-ajaloolisele käsitlusele eri distsipliinides ja keeltes, sealhulgas eesti keeles. Ta märgib, et võrreldes teadusliku terminoloogiaga on filosoofia mõistekel tavakeelele lähedasem. See teeb filosoofia mõisted küll teaduslike mõistetega võrreldes mitmetähenduslikumaks, kuid seda ei tule näha tingimata puudusena – teatud piirides annab see filosoofiale võimaluse nõtkemalt reageerida muutustele kultuurisituatsioonides. Samas

⁹⁷ Scanlan, *Marxism in the USSR*, 107–111.

⁹⁸ Rapp, “Das Kategoriensystem des Dialektischen Materialismus”, 111–113.

ei jäta Makarov rõhutamata, et filosoofilist kategooriate analüüsi ei ole õige keeleajaloolisele analüüsile taandada. Jõudes spetsiifiliselt kategooriaalse mõtlemise tasandi juurde, toonitab ta vajadust käsitleda ka seda ajalooliselt. Antud protsessi iseloomuliku joonena tõstab ta esile selle tasandi edenevat diferentseerumist. See väljendub ühelt poolt selles, et ka kategooriaalse mõtlemise rüpes kujunevad välja erinevad tasandid, näiteks ontoloogiline ja gnoseoloogiline tasand, teiselt poolt aga ka selles, et eristuvad kategooriate eri funktsioonid, või nagu Makarov eelistab väljenduda, mõõtmed. Ta tõstab nende juures esile ajaloolist, metodoloogilist, kulturooloogilist ja ideoloogilist mõõdet. Mõtlemise kategooriaalse struktuuri eespool osutatud aspekte nimetab ta kokkuvõtvalt dialektika kategooriate keerukuseks ning variatiivsuseks ja nende sellise iseloomu demonstreerimine ongi tema käsitluste sihiks.⁹⁹

Nõukogude filosoofia ajaloo uurija James Scanlan eristab tolle aja kategooriate-süsteemi käsitlustes kahte vastanduvat lähenemist. Üks, mille esindajaid ta nimetab uueaegseteks deborinlasteks, uushegeliaanideks, püüdis konstrueerida traditsiooniliste filosoofiliste kategooriate lõpuleviidud süsteemi ja oli seisukohal, et maailm on hõlmatav selle vastastikkult seotud filosoofiliste kontseptide võrguga, mille juba Hegel oli suures osas välja töötanud. Teiselt poolt täheldab ta suunda, mille esindajaid ta nimetab uusmehhanistideks – need olid positivistlikumalt meelestatud, vähem traditsioonilised nõukogude filosoofid, kes seisid vastu sellele, mida üks neist on nimetanud Hegeli idealistliku dialektika kultuseks. Need filosoofid kaitsesid seisukohta, et dialektika arendamine peaks reageerima teadustes aset leidvatele kontseptuaalsetele arengutele. Selle asemel, et jääda truuks Hegelilt päritud kategooriatele, peaks tunnistama ja analüüsima selliseid uusi kategooriaid nagu “märk”, “struktuur”, “fakt”, “informatsioon”, “mudel” jt. Niisiis olid seisukohad taas lahknevad ning konsensus jäigi kuni nõukogude perioodi lõpuni saavutamata.¹⁰⁰ Selles vaadetes lahknevuses paigutub Makarov kindlasti viimati mainitud leeri, kuivõrd ta mõonab, et seoses muutustega ühiskondlik-ajaloolises praktikas, iseäranis uute teadussaavutuste valguses, tuleb dialektikat uute kategooriatega täiendada.¹⁰¹ Ning ülikooli filosoofiakateedri üldine teadusfilosoofiline suundumus leiab selles ka temalt tuge.

⁹⁹ Makarov, *Slozhnost' i variativnost' kategorii dialektiki*, 3–78; Mihhail Makarov, *Kategoriya “tsel” v marksistkoj filosofii i kritika teleologii* (Leningrad: Nauka, 1977), 128–129, 183; Makarov, *Materialistliku dialektika kategooriad*, teine, täiendatud trükk, 14.

¹⁰⁰ Scanlan, *Marxism in the USSR*, 109–111, 141–142; vrdl Planty-Bonjour, *The Categories of Dialectical Materialism*, 13–19.

¹⁰¹ Makarov, “O sistematizatsii kategoriï dialekticheskogo materializma”, 5.

Eespool esitatud ülevaade filosoofiakategooriate-diskussioonist nõukogude filosoofias peaks andma ettekujutuse selle filosoofilise kultuuri tüübi iseloomust ja piiridest stalinismijärgsel ajal. Filosoofilistel diskussustel tuli sellel mõtteväljal navigeerida marksismi-leninismi klassikute autoriteediga fikseeritud seisukohti silmas pidades. Varasema ajaga võrreldes ei olnud aga nende seisukohtade ametlik tõlgendus enam nii kindlalt fikseeritud. See võimaldas erinevate tõlgenduste esile kerkimist ning diskussioone. Mõtlemise kategoriaalse struktuuri diskussioonides osales ka Makarov, kuid ei saa öelda, et ta oleks avaramaid olusid kasutades suutnud luua käsitlust, mis oleks uuenduslikkusest Iljenkovi, Tugarinovi või Bakradze tasemel. Tema lähenemine piirdus pigem ühe või teise väljapakutud tõlgenduse analüüsiga.

Mihhail Makarov mõjutas Tartu nõukogudeaegset filosoofiakultuuri eelkõige rõhuasetusega filosoofia kujunemiskäigu ajaloolisel järjepidevusel. Ta toonitas, et marksistlik-leninlik filosoofia ei hülga mitte midagi sellest, milleni jõuti tunnetuse varasemas arengus. Sestap tuleks ka mõistete ajaloolisi diferentseerumisi akumuliseerinud traditsioonilised kategooriad alal hoida, nende sisu küll uute kultuurisituatsioonide jätkuva mõtestamisega rikastades. Vastupidi stalinismiaja kultuurilise enesesse sulgumisele, mis jätkus pikka aega pärast Stalini surma, lähtub Makarov dialektilise materialismi kategooriaid käsitledes eeldusest, et need kuuluvad klassikalisse filosoofiatraditsiooni ning kannavad edasi selle pärandit.¹⁰² Avades erinevate kategooriate sisu valgustab ta tingimata ka nende tähenduse kujunemist filosoofia ajaloos.

Mõistagi sai ka filosoofia ajaloo alane uurimistöö sel ajal eksisteerida üksnes nõukogude filosoofia ja filosoofilise kultuuri elemendina, koos kõigi sellest tulenevate piirangutega. Evert van der Zweerde toob aga välja erinevaid funktsioone, mida see nõukogude filosoofia komponent antud kultuurtüübi raames täitis. Kõige üldisemalt eristab ta episteemilist, ideoloogilist ja tehnilist funktsiooni. Esimese neist jaotab ta veel kolmeks: a) historiograafiline funktsioon – seletada ja analüüsida filosoofia ajalugu; b) aprobeeriv funktsioon – assimileerida minevikust pärinevaid ning kaas-aegseid mitterežiivseid filosoofilisi teooriaid ja positsioone; c) süstemaatiline funktsioon – rekonstrueerides nõukogude filosoofia (eel)ajalugu kujundada see süsteemiks. Ideoloogiline funktsioon seisnes marksistlik-leninliku filosoofia legitimeerimises, esitades seda kui filosoofia ajaloolise arengu ülimalt saavutust, mis pidi olema revolutsiooni tulemus, mille Marx

¹⁰² Makarov, *Slozhnost' i variativnost' kategorii dialektiki*, 65; Loone, "Eesti filosoofia ida ja lääne piiril", 136.

ja Engels olevat filosoofias teoks teinud. Sellest tulenevalt jaotus filosoofia ajalugu ametliku käsitluse kohaselt kaheks osaks: ajalugu kuni Marxini ja ajalugu pärast Marxi. Sellest pöördelisest sündmusest peale oli mittemarksistlike filosoofiliste õpetuste arendamine ametliku filosoofia silmis valdavalt reaktiooniline tegevus, mistõttu selle käsitlemine nõukogude filosoofia ajaloos kandis nimetust “kodanliku filosoofia kriitika”. Nõukogude filosoofia iseloomust tulenevalt domineeris ideoloogiline funktsioon teiste üle, sulatades filosoofia ajaloo aprobeeriva ning süstemaatilise funktsiooni suurel määral endasse. Sellele suundumusele seisid aga vastu filosoofia ajaloo historiograafiline ja tehniline funktsioon. Viimane seisnes selles, et varasemast pärit ja kaasaegseid mittedesovetlikke õpetusi käsitledes täiustasid nõukogude filosoofid oma professionaalseid oskusi. Just kahte viimati nimetatud funktsiooni täites oli filosoofia ajaloo alasel uurimistööl märkimisväärne mõju nõukogude filosoofilisele kultuurile – osa nõukogude filosoofide kasvav professionaalsus, mida märkisid ka lääne kommentaatorid, oli suures ulatuses võimalikuks saanud just tänu filosoofia ajaloolise pärandi üha ulatuslikumale aprobeerimisele.¹⁰³ Seejuures oli nende funktsioonide osatähtsus filosoofia ajaloo alase uurimistöö raames ajas muutuv. 1947. aasta nn filosoofiadiskussiooni tagajärjel võimendati ideoloogilist funktsiooni sedavõrd, et filosoofia ajaloo tegelemine muutus praktiliselt võimatuks ning selleteemaliste publikatsioonide arv langes järsult. Hruštšovi sula ajal hakkas see jälle kasvama, omandades 1970.–80. aastatel lausa buumi mõõtmed. Kui sulaaja lõppedes hakati tegevusvabadust taas piirama, spetsialiseerusid paljud varem süstemaatiliste teemadega tegelenud autorid ümber filosoofia ajaloole kui, teistega võrreldes, suhteliselt vabale filosoofiavaldkonnale – tihti selleks, et ajalooliste uurimuste kattevarjus oma süstemaatiliste huvidega edasi tegeleda.¹⁰⁴

Ka Mihhail Makarovi publikatsioonides on täheldatav samasugune trend. Nagu öeldud, käsitlesid tema väitekirjad eesmärgi kategooriat. Ent kui 1960. aastal kaitstud kandidaadiväitekiri “Marksismi-leninismi filosoofia kategooriast “eesmärk”” käsitles seda teemat veel üksnes süstemaatiliselt, siis 1968. aastal kaitstud doktoriväitekiri “Kategooria “eesmärk” ajalooline areng ning selle tähendus kaasaegses teaduses ja filosoofias” vaatles seda juba olulisel määral ajalooliselt.¹⁰⁵ Ning ka järgnevatel aastatel paistavad

¹⁰³ Van der Zweerde, *Soviet Historiography of Philosophy*, 94–100.

¹⁰⁴ Samas, 75, 95.

¹⁰⁵ Erinevalt kategooriasüsteemi temaatikast võib Makarovi uurimistöö eesmärgikategooria ja teleoloogia vallas olla originaalne. Selliselt hindab seda Baeri-uurija Maie Rimmel, kes alustas vastavat uurimistööd 1966. a Tartu Riikliku Ülikooli

filosoofiaajaloolised teemakäsitlused olevat esiplaanil.¹⁰⁶ Oma põhiteemast lähtudes käsitleb ta filosoofia kujunemise protsessi rõhuasetusega just mõisteajaloolisel aspektil. Evert van der Zweerde oma monograafias tõstab Makarovi 1982. aastal ilmunud raamatut koos sellele iseloomuliku uurimisaspektiga esile kui lähenemist, mis eristus nõukogude filosoofia kõne all oleva valdkonna üldisest käsitlusviisist.¹⁰⁷ Niivõrd, kui Makarov viljeles filosoofia ajalugu kategooriate ajaloos summeeruva tunnetuse ajaloonähtena, saaks teda vaadelda ka Tartu filosoofiatriaditsioonis seisvana – on ju mõisteajaloolised uurimused oluliseks osaks Tartu ülikooli filosoofiaprofessori Gustav Teichmülleri (1832–88) pärandist. Kuid mõistagi ei saa rääkida otsesest mõjust, sest ehkki ta Teichmülleri seisukohti hindab, teeb ta seda marksismi-leninismi positsioonilt. Marksistlik-leninliku filosoofina juhendub Makarov aga mõistagi parteilisuse printsibist, seda ka siis, kui ta oma hilisemates kirjutistes käsitles seisukohti, mida vaatluse all olevates küsimustes olid väljendanud kaasaegsed “kodanlikud”, st mittemarksistlikud, ning “revisionistlikud”, st marksistlik-leninlikust filosoofiast lahknevatel vaatekohtadel asuvad marksistlikud autorid. See oli nõukogude filosoofi puhul ootuspärane, sest nagu eespool osutatud, oli nõukogude filosoofia raames ainus legitiimne viis tegeleda kaasaegse mitterevisjonistliku filosoofiaga selle kriitika kodanliku filosoofiana. Samas oli just sellel nõukogude filosoofia osal iseäranis oluline filosoofilist kultuuri edendav roll. Selleks, et “kodanlikku filosoofiat” veenvalt kritiseerida, tuli nende filosoofide töid uurida. See viis professionaalsuse kasvule ning vargsi ka mittemarksistlikus ning mitterevisjonistlikus filosoofias arendatud probleemikäsitluste assimileerimisele nõukogude filosoofia ideoloogiliselt neutraalsematesse osadesse, nagu teadusfilosoofia. Makarovit eristabki valdavast osast nõukogude filosoofidest see, et nii nagu filosoofia ajaloo suurkujud, käsitleb ta ka oma kaasaegseid marksismi-leninismi oponente originaalkeelsetele allikatele toetudes.¹⁰⁸ Filosoofia kateedri juhatajana seadis ta kraadiõppe aluseks niihästi põhjaliku filosoofia ajaloo alase väljaõppe kui ka kaasaegse mittemarksistliku filosoofia tundmaõppimise, nii-õrd kui tollaegsed olud seda võimaldasid. See tänase päeva vaatekohalt

filosoofiakateedri juures individuaalprogrammi alusel. Vt Maie Remmel, “Teaduslikust uurimisprogrammist “Baer ja Darwin””, 13–79 (17–18, 41–44).

¹⁰⁶ Makarov, *Kategoriya “tsel” v domarksistkoï filosofii*; Mihhail Makarov, *Razvitie nonyatii i predmeta filosofii v istorii ee uchenii* (Leningrad: Nauka, 1982).

¹⁰⁷ Van der Zweerde, *Soviet Historiography of Philosophy*, 149.

¹⁰⁸ Makarov, *Kategoriya “tsel” v marksistkoï filosofii i kriitika teleologii*; Makarov, *Razvitie nonyatii i predmeta filosofii v istorii ee uchenii*; Makarov, *Slozhnost’ i variativnost’ kategorii dialektiki*.

enesestmõistetav suundumus tundus nõukogude filosoofilise kultuuri seisukohalt pigem erandlik. Paljuski tänu sellele suutsid mitmed Tartu filosoofid küllaltki edukalt jätkata oma karjääri sel alal ka pärast Nõukogude Liidu kokkuvarisemist ning Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamist.

Kokkuvõtteks

Mihhail Makarov tegeles kogu oma filosoofikarjääri vältel kategooriate loomuse ja nende rolliga mõtlemises – teemaga, millel on pikk traditsioon filosoofia ajaloos ning mis on käsitlusel kuni tänase päevani. See on dialektika kategooriate teemana olnud läbiv ka marksistliku filosoofia ajaloos. Kujutades endast Hegelist inspireeritud komponenti marksistlikus filosoofias on see olnud pingelises vahekorras marksismi positivistliku komponendiga. Nõukogude marksistlik-leninliku filosoofia konstrueerimisel 1920. aastatel pörkusid need kaks poolust nn dialektikute ja mehhanistide diskussioonis. Stalinismi perioodil olid 1920. aastate dialektikud põlu all ning hegeliaanlik marksismi komponent miinimumini taandatud. Antud teema esile kerkimine 1950. aastail, mil Mihhail Makarov sellega tegelema asus, võib mõista osana Hruštšovi sula aegsest filosoofia taassünnist. Erinevate käsitluste esile kerkimist ja poleemikat võib käsitada stalinismi tagajärgede ületamisena filosoofias. Makarovi lähenemisele on siiski iseloomulik mitte niivõrd sekkumine tolle aja filosoofilistesse diskussioonidesse, kui interdistsiplinaarne kategooriate käsitlus. Eelkõige eristas teda nõukogude filosoofia kontekstis aga dialektilise materialismi kategooriate käsitlemine klassikalisse filosoofiatraditsiooni kuuluvaina ning selle pärandit edasi kandvaina, millega ta vastandus stalinismiaegsele nõukogude filosoofia enesesse sulgumisele, mis jätkus pikka aega pärast Stalini surma. Filosoofiakateedri juhatajana mõjutas ta samas suunas ka Tartu filosoofiakultuuri tervikuna.

MÄRKSONAD: Mihhail Makarov; Tartu Riiklik Ülikool; filosoofia ajalugu; dialektilise materialismi kategooriad

ANDRUS TOOL on Tartu Ülikooli filosoofia osakonna filosoofia ajaloo lektor.*

* Kirjavahetus: Tartu Ülikool, filosoofia osakond, Jakobi 2, Tartu 51005, Eesti. E-post: andrus.tool@ut.ee.

ABSTRACT: Tartu's Professor of Philosophy Mikhail Makarov in the Context of the History of Philosophy

Mikhail Makarov (1922–2019) was a lecturer of philosophy at Tartu State University in 1951–71. The 1960s, when he headed the Chair of Philosophy, is the particular time period when conditions took shape at the university for development of philosophical culture – to the extent to which the Soviet system's conditions permitted this. The theme in philosophy that primarily interested him was categories of materialist dialectics. This article examines Mikhail Makarov's main research interests in the context of the history of philosophy, focusing on the history of Marxist and Soviet philosophy. The first part of the article provides an overview of the development of the Soviet philosophical context and of where the subject matter of the category system was situated within Soviet philosophy. The distinctive features of Mikhail Makarov's approach in this context are delineated in the article's second part.

The theme of categories of dialectics has drawn attention throughout the history of Marxist philosophy – at times to a greater degree and at other times to a lesser degree. Since it is an aspect of Marxist philosophy that is inspired by Hegel, it has been in a tense relationship with the positivistic aspect of Marxism. These two poles of Marxist philosophy collided in the construction of Soviet Marxist-Leninist philosophy in the 1920s and 1930s in the discussion between the so-called dialecticians and the mechanists. Stalin ostracised the dialecticians of the 1920s as 'idealists who practice menshevism' (menshevising idealism) and in the Stalin era, the Hegelian component of Marxism together with the doctrine of categories was reduced to a minimum. The emergence of this theme in the 1950s, when Mikhail Makarov started dealing with it, can be viewed as part of the rebirth of philosophy in the era of Khrushchev's thaw. The working out of various treatments of categories and polemics between them can be considered part of overcoming the consequences of Stalinism in philosophy. Yet in Makarov's approach to the topic, it is not so much intervention in the philosophical discussions of that time that is valuable, but rather his interdisciplinary approach to categorial thinking. His analysis of categories is not limited to philosophical concepts, but rather strives to incorporate the mutual effect of categorial thinking with other levels of thought by extensively involving the results of special disciplines in making sense of this process. He thereat ascribes a particularly significant role to the linguistic historical and terminological historical treatment

of words expressing categories in different disciplines and languages. In Soviet philosophical culture, his approach was distinguished primarily by considering categories of Marxist philosophy as belonging to the classical tradition of philosophy and as furthering its heritage, contrary to the withdrawal of Stalinist era Soviet philosophy into itself, the inertia of which was preserved for a long time after Stalin's death. As head of the Chair of Philosophy, he also influenced the philosophical culture as a whole of Tartu's professional philosophers to proceed in the same direction. He set thorough training in the history of philosophy as well as the exploration of contemporary non-Marxist philosophy as the basis for graduate studies, to the extent that the conditions of that time allowed. This trend, which is self-evident from the viewpoint of the present day, was rather exceptional in the context of Soviet philosophical culture. The history of philosophy in its historiographic and technical function was one of the few ways in Soviet philosophical culture in which philosophers could supplement their professional skills. By fulfilling these two functions, research in the history of philosophy exerted noteworthy influence on Soviet philosophical culture – the growing professionalism of some Soviet philosophers had to a great extent become possible thanks to precisely the ever more extensive approbation of the historical legacy of philosophy.

KEYWORDS: Mikhail Makarov; University of Tartu; history of philosophy; categories of materialist dialectics

ANDRUS TOOL is Lecturer of Philosophy at the Department of Philosophy, University of Tartu.*¹¹⁰

* Correspondence: University of Tartu, Department of Philosophy, Jakobi 2, Tartu 51005, Estonia. E-mail: andrus.tool@ut.ee.